

Tidsskrift for Landøkonomi



Nr. 4
December 2008
194. årgang

TIDSSKRIFT FOR LANDØKONOMI

NR. 4
DECEMBER 2008
194. ÅRGANG

Ansvarshavende redaktør

- Seniorrådgiver Henning Otte Hansen
Fødevareøkonomisk Institut
Københavns Universitet

Redaktion

- Professor Carsten Daugbjerg
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet
- Kontorchef Niels Lindberg Madsen
Afdeling for Foreningservice
Landbrugsraadet
- Professor Peter Nedergaard
Institut for Statskundskab
Københavns Universitet
- Professor Niels Strange
Skov & Landskab
Københavns Universitet
- Afdelingsleder Torben Wiborg
Jyske Bank
- Direktør Henrik Zobbe
Fødevareøkonomisk Institut
Københavns Universitet

Oplag

- 1.200 stk.

Annoncepriser

- 1/2 side s/h 2.400,- kr. ex. moms
- 1/1 side s/h 3.900,- kr. ex. moms
- Annoncepriser for farvetillæg efter aftale

Abonnement

- 450,- kr. ex. moms pr. år
- Medlemmer af Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab modtager gratis Tidsskrift for Landøkonomi

Løssalg

- 125,- kr. ex. moms og forsendelse

Udgiver

- Fødevareøkonomisk Institut
Københavns Universitet
Rolighedsvej 25
1958 Frederiksberg C
Tlf 35 33 68 00
Fax 35 33 68 01
foi@foi.dk
www.foi.life.ku.dk
- Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab
c/o Landbrugsraadet
Axeltorv 3, 1.
1609 København V
Tlf 33 39 42 20
Fax 33 39 41 51
1769@1769.dk
www.1769.dk

Produktion

- Jurist- og Økonomforbundets Forlag
Lyngbyvej 17
2100 København Ø
Tlf 39 13 55 00
Fax 39 13 55 55
forlag@djoef.dk
www.djoef-forlag.dk

INDHOLD

Redaktionelt forord: Krise, fødevarer og udvikling	5
Ph.d., cand. agro. & merc. Henning Otte Hansen, Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet	
Landbruget og økonomisk udvikling	9
Professor Søren Kjeldsen-Kragh, Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet	
Aktuel kreditgivning til landbrug	27
Vicedirektør Poul Erik Jørgensen, Nykredit	
Tema: Finanskrisen og fødevaresektoren	
Finanskrise, forbrugere og indkøbsvaner	37
Forbrugerøkonom, Ann Lehmann Erichsen, og senioranalytiker Troels Theill Eriksen, Nordea	
Derfor gør finanskrisen turen til supermarkedet billigere	47
Informationsdirektør Jens Juul Nielsen, Coop	
Den danske agro- og fødevaresektor - under den finansielle og økonomiske krise.....	53
Ph.d., cand. agro. & merc. Henning Otte Hansen Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet	

REDAKTIONELT FORORD

Krise, fødevarer og udvikling

Krise, fødevarer og udvikling vil være en gennemgående rød tråd i dette nummer af Tidsskrift for Landøkonomi. Fødevarekrise, finansiell krise og den efterfølgende økonomisk krise har ramt – eller vil ramme – hele den vestlige verden. Almindelige borgere, forbrugere, virksomheder og samfundsøkonomien vil blive påvirket. Samtidig er der både vindere og tabere i økonomiske kriser.

Vinderne er virksomheder, som arbejder med konjunkturneutrale produkter – eller med produkter, hvor indkomstelasticiteten er negativ. Efterspørgslen efter fødevarer i den rigere del af verden er generelt ikke særligt indkomst- og konjunkturafhængig. Fødevareforbruget under ét ændrer sig ikke særligt meget, fordi vi kommer ind i en økonomisk recession. Sammensætningen af fødevareforbruget ændrer sig dog mærkbart: Vi efterspørger flere discount-varer, mens de dyrere høj kvalitetsvarer og især udespisning på restauranter bliver mindre efterspurgt.

Solide virksomheder med en god økonomisk stødpude kan også komme styrket ud af en krise: I kriseperioder vil de svage virksomheder bukke under, og virksomhederne – eller deres markeder og produkter – vil blive overtaget af de mere konkurrencedygtige eller økonomisk stærke virksomheder. Dermed kan sektoren under ét stå stærkere efter krisen end før.

Kriseperioder kan også skabe nye brudflader, som kan være starten på nytænkning, innovation og samarbejde. Når en branche eller sektor står over for en fælles alvorlig udfordring - skabt af udefrakommende påvirkninger – kan det være det nødvendige skub, som skal til for at tænke i nye baner. Erkendelsen af, at et skrumpende marked ikke giver plads til alle nuværende virksomheder, kan være katalysatoren: Enten skal sektoren konsolideres i færre, større og mere konkurrencedygtige virksomheder. Eller også skal markedet udvides, hvor man gennem innovation skaber nye produkter og nye markeder i forhold til de nye markedsvilkår. Der er mange unikke eksempler på, at en alvorlig krise har medført et kvantespring, som har givet en stor meget forbedret international konkurrenceevne. Finlands udvikling efter Sovjetunionens sammenbrud er her et godt eksempel.

Taberne i en økonomisk krise – og dem er der mange af – bliver ramt af den faldende efterspørgsel på markedet. Markedet indsnævres, købekraften reduceres, og virksomhederne slås om indbyrdes

om resterne på markedet. Resultatet bliver skærpet priskonkurrence. Langt størstedelen af den danske agro- og fødevarersektor vil blive negativt påvirket af krisen. Her kan det umiddelbart være en fattig trøst, at andre sektorer nok bliver hårdere ramt, eller at sektoren under ét nok vil stå stærkere, når krisen på et tidspunkt er overstået.

Endvidere er der også en stor risiko for, at økonomiske kriser ender i øget protektionisme, længe-revarende recession og færre investeringer. Dette vil være særdeles uheldigt for agro- og fødeva-reindustrien. Øget protektionisme – eller et stop for den igangværende liberaliseringsproces i den internationale landbrugspolitik – vil blot være med til at forstærke den økonomiske krise. Protektionisme er ingen løsning, og det kan tværtimod blokere for yderligere internationalt samarbejde, hvilket absolut er en farlig vej at bevæge sig ud på. Både politisk og økonomisk er det vigtigt, at globaliseringen – i form af øget samarbejde på tværs af landegrænser, øget international handel, udenlandske investeringer og alliancer – får lov til at fortsætte.

Den økonomiske krise kan på den ene side være katalysatoren, som fremmer en nødvendig innovation. På den anden side kan den økonomiske krise også have den modsatte effekt: Offentlige og private investeringer i forskning, udvikling og innovation "sættes på vågeblus", fordi der især fokuseres på kortsigtede tiltag. Denne nedprioritering giver økonomisk råderum til mere kortvarige tiltag, men på lidt længere sigt kan en nedgang i forskning og udvikling have ganske uheldige konsekvenser. IFPRI (International Food Policy Research Institute) vurderer f.eks., at en nedgang i den internationale økonomiske vækst på 2-3 pct. samt en reduktion i investeringerne i landbrugssektoren på 20 pct. vil resultere i 30 pct. højere kornpriser på verdensmarkedet. Resultatet er bl.a., at 16 mio. flere børn bliver underernærede.

Den første artikel har emnet *Landbruget og økonomisk udvikling* og er skrevet af professor Søren Kjeldsen-Kragh, Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet. I artiklen ses der på tre forhold:

For det første beskrives det traditionelle syn på landbrugets muligheder for at skabe økonomisk udvikling i udviklingslandene. Man har haft det synspunkt, at det var industrien og ikke landbruget, man skulle satse på. Det har haft en række meget uheldige konsekvenser.

For det andet opstilles der en økonomisk udviklingsmodel, der viser samspillet imellem de forskellige faktorer, der skaber økonomisk udvikling. Her viser historien, at landbruget har spillet en helt central rolle. Det kan derfor i høj grad undre, at man ikke i efterkrigstiden har haft forståelse for landbrugets betydning for udviklingslandene.

For et trede anvendes den økonomisk udvikling i Danmark som en konkret illustration af udviklingsmodellens indhold. Den historiske udvikling i de sidste 250 år kan dels op i fire stadier, hvor landbruget har været en dynamo i udviklingen i de to første stadier fra 1750 til 1914.

Den anden artikel har titlen *Aktuel kreditgivning til landbrug* og er skrevet af vicedirektør Poul Erik Jørgensen, Nykredit. Kreditgivning, likviditetsklemme og udlånsstop er næsten nøgleord i de sene-

ste måneders finanskriser. Penge- og kreditinstitutionernes evne til og mulighed for at låne penge til landbruget er blevet markant dårligere i takt med finanskrisens udvikling. Derfor er emnet højaktuelt.

I artiklen konstateres det, at risikoniveauet er steget i landbruget, og aktiv risikostyring er nødvendigt for den til stadighed succesfulde driftsleder. Det konkluderes også, at jordpriserne sandsynligvis har toppet, og at et vist tilbagefald er sandsynligt. Dermed vil kreditbehandlingerne i højere grad fokusere på afkastevnen og den umiddelbare likviditetsskabelse i udviklingsprojekterne. Endeligt konstateres det også, at der fortsat er gode værdier i landbruget og dets aktiver. Risikoen for at jordværdierne vil komme ind i en svingningsperiode eksisterer, men der er god basis for, at justeringsbehovet kan gennemføres som en blød tilpasning tilbage til 2007-prisniveauet.

De sidste artikler i dette nummer af Tidsskrift for Landøkonomi er baseret på den konference, som Dansk Fødevarer Forum og Landbrugsrådet afholdt i december måned. Temaet for konferencen var: Hvordan påvirker finanskrisen fødevarerpriserne og hvilken betydning får det for dansk fødevarerindustri?

Udgangspunktet for konferencen var, at verden er plaget af finanskriser samtidig med at vi i længere tid har set stigende fødevarer- og energipriser. På det seneste har vi imidlertid også set et dramatisk fald i olieprisen samt stagnerende og inden for visse områder faldende råvarepriser til fødevarerindustrien. På konferencen blev der således stillet følgende spørgsmål: Men hvad betyder finanskrisen egentlig for udviklingen i fødevarerindustrien? Er fødevarerkrise aflyst eller er den blot sat i skyggen af finanskrisen? Hvad sker der med de globale råvarepriser? Hvordan påvirkes indkøbsmønstret? Betyder det mere discount og nedgang i luksusforbruget? Bliver forbruget af økologiske produkter påvirket?

Den første artikel fra konferencen er skrevet af Ann Lehmann Erichsen, og Troels Theill Eriksen, Nordea. Titlen er: *Hvordan påvirker finanskrisen vore indkøbsvaner?* I artiklen konkluderes det bl.a., at væksten i fødevarerpriserne ser ud til at være overstået, men der er heller ikke udsigt til direkte prisfald på fødevarer generelt. Forbrugernes bekymringer for prisstigninger på bl.a. energi og mad vokser, mens priserne falder eller stagnerer, fordi forbrugernes bekymringer og forventninger i høj grad "vender bagud" pga. manglende viden om økonomi. Hver fjerde forbruger vil spare på fødevarerbudgettet, og det forsøger de at gøre på to måder; dels ved at reducere mængden af fødevarer i indkøbsvognen en smule, dels ved at fylde vognen med flere discountvarer.

Den næste artikel har emnet: *Derfor gør finanskrisen turen til supermarkedet billigere* og er skrevet af informationsdirektør Jens Juul Nielsen, Coop. I artiklen konstateres det, den økonomiske krise har - fra og med september - resulteret i en af Danmarkshistoriens hurtigste opbremsninger i forbruget. Selv om forbrugerne ikke i første omgang reducerer forbruget af fødevarer p.g.a. den økonomiske krise, er turen nu kommet til fødevarerbranchen. Forbrugernes ændrede humør har nu

den effekt, at de er mere optagede af pris, end de var for et halvt år siden. Det har medført 3 ændringer: Større salg i discountbutikkerne, større salg af private labels og flere tilbudsvare. Prisudviklingen hos Coop påvirkes af tre forhold, deres leverandører, deres kunder og deres konkurrenter. Coop satser i denne situation i højere grad på private labels – d.v.s. Coops egne varemærker – hvor priserne typisk er lavere end på de traditionelle mærkevarer.

Den sidste artikel har emnet *Den danske agro- og fødevareresektor - under den finansielle og økonomiske krise*. Underspørgsmålene er: Finanskrisens mørke skyer er over os. Hvad betyder det for udviklingen i fødevarer priserne? Er fødevarer krisen afløst? I denne artikel er udgangspunktet, at hele verden er påvirket af fødevarer krisen, finanskrisen og den økonomiske krise. De tre kriser hænger mere eller mindre sammen: De finansielle krise var med til at forstærke fødevarer krisen, og den økonomiske kriser er direkte afledet af den finansielle krise.

Fødevarer krisen er - indtil videre - reelt overstået, og finanskrisen er sandsynligvis også ved at toppe. Den økonomiske krise i form af recession, fastlåst lav-konjunktur og manglende tillid til den økonomiske udvikling er først lige begyndt og kan blive langvarig. De tre kriser har - og vil - ramme den danske agro- og fødevareresektor. Faldende efterspørgsel, økonomisk usikkerhed og likviditetsmangel vil påvirke sektoren negativt. Omvendt ser den danske agro- og fødevarerindustri ud til at være relativt robust, og krisen kan resultere i en fornyet positiv international konsolidering og strukturudvikling i sektoren.

God læselyst.

Seniorrådgiver ph.d. Henning Otte Hansen (ansvarshavende redaktør)
Fødevarerøkonomisk Institut, Københavns Universitet

LANDBRUGET OG ØKONOMISK UDVIKLING

Professor Søren Kjeldsen-Kragh,
Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet

Økonomisk udvikling, som giver højere velstand og bidrager til harmoniske samfundsforhold, er en målsætning, som de fleste befolkninger ønsker sig. Derfor er det naturligt at økonomer og andre samfundsforskere forsøger at finde forklaringen på det, der befordrer økonomisk udvikling i et samfund.

Formålet med denne artikel er at se på den rolle landbruget spiller, med henblik på at skabe økonomisk udvikling. Artiklen ser på tre spørgsmål.

For det første beskrives det traditionelle syn, man har haft på landbrugets muligheder for at skabe økonomisk udvikling i de udviklingslande, som blev selvstændige efter 2. verdenskrig. Man har haft det syn at det var industrien og ikke landbruget, man skulle satse på. Det har haft en række meget uheldige konsekvenser.

For det andet opstilles der en økonomisk udviklingsmodel, der viser samspillet imellem de forskellige faktorer, der skaber økonomisk udvikling. Modellen er baseret på en historisk analyse af den økonomiske udvikling i Europa og USA i løbet af de sidste 250 år. Historien viser, at landbruget har spillet en helt central rolle. Det kan derfor i høj grad undre, at man ikke i efterkrigstiden har haft forståelse for landbrugets betydning for udviklingslandene.

For et tredje anvendes den økonomisk udvikling i Danmark som en konkret illustration af udviklingsmodellens indhold. Den historiske udvikling i de sidste 250 år kan deles op i fire stadier, hvor landbruget har været en dynamo i udviklingen i de to første stadier fra 1750 til 1914.

Resultaterne i denne artikel er baserede på forfatterens analyser, som er publicerede i bogen »The Role of Agriculture in Economic Development«, CBS Press, Copenhagen 2007.

1. Den traditionelle opfattelse af landbrugets rolle i efterkrigstiden

1.1. Sammenhængen mellem et lands udviklingsniveau og landbrugssektorens størrelse

Denne sammenhæng kan beskrives ved enten at se på de forskellige lande i verden i dag eller den kan beskrives ved at se på de enkelte landes udvikling gennem tiden.

Ser man på forholdene i dag, kan man dele verdens lande op i højindkomstlande, middelindkomstlande og lavindkomstlande, hvor det er landets nationalprodukt per indbygger, der afgør landets placering med hensyn til økonomisk udvikling.

Højindkomstlandene findes i Nordamerika, (USA-Canada), Europa (specielt i Vesteuropa) og i Asien og Oceanien (Japan, Sydkorea, Australien og New Zealand). De rigere middelindkomstlande findes i stor udstrækning i Latinamerika (de store lande her er Brasilien, Argentina og Mexico). De fattigere middelindkomstlande findes især i Sydøstasien (Kina, Thailand, Indonesien og Filippinerne). Lavindkomstlandene findes i Sydasien (Pakistan, Bangladesh) og i Afrika syd for Sahara.

Ser man på den andel af befolkningen, som er beskæftiget ved landbruget, vil man se, at den er meget lille i højindkomstlandene. Jo mere den gennemsnitlige indkomst falder, jo større bliver landbrugets andel af beskæftigelsen.

I Danmark i dag er ca. 2,5 procent af befolkningen beskæftiget i den primære landbrugssektor, dvs. den sektor der producerer råvarerne. Lægger man dertil den beskæftigelse, der er knyttet til forarbejdning af råvarerne, når man op på ca. 4,5 procent af den totale beskæftigelse i Danmark. Ser man deri-

mod på Kina, er lidt mindre end halvdelen af de beskæftigede knyttet til landbruget.

I stedet for at se på hele verden i dag, kan man tage de enkelte lande og analysere, hvordan landbrugsbeskæftigelsen har udviklet sig historisk gennem tiden. Omkring 1800 var 70 procent eller mere af befolkningen i USA og Vesteuropa (UK undtaget) beskæftiget ved landbruget. Denne procentandel faldt gradvis, således at den i dag ligger på samme niveau som i Danmark, nemlig 2-3 procent af beskæftigelsen.

På grundlag af statistiske data kan man derfor konkludere, at en høj gennemsnitlig indkomst er forbundet med en lille landbrugssektor, hvorimod en lav gennemsnitlig indkomst er forbundet med en stor landbrugssektor.

Der er næppe tvivl om, at disse statistiske kendsgerninger har bidraget til den opfattelse, at landbruget ikke er vigtigt i forbindelse med et lands udvikling.

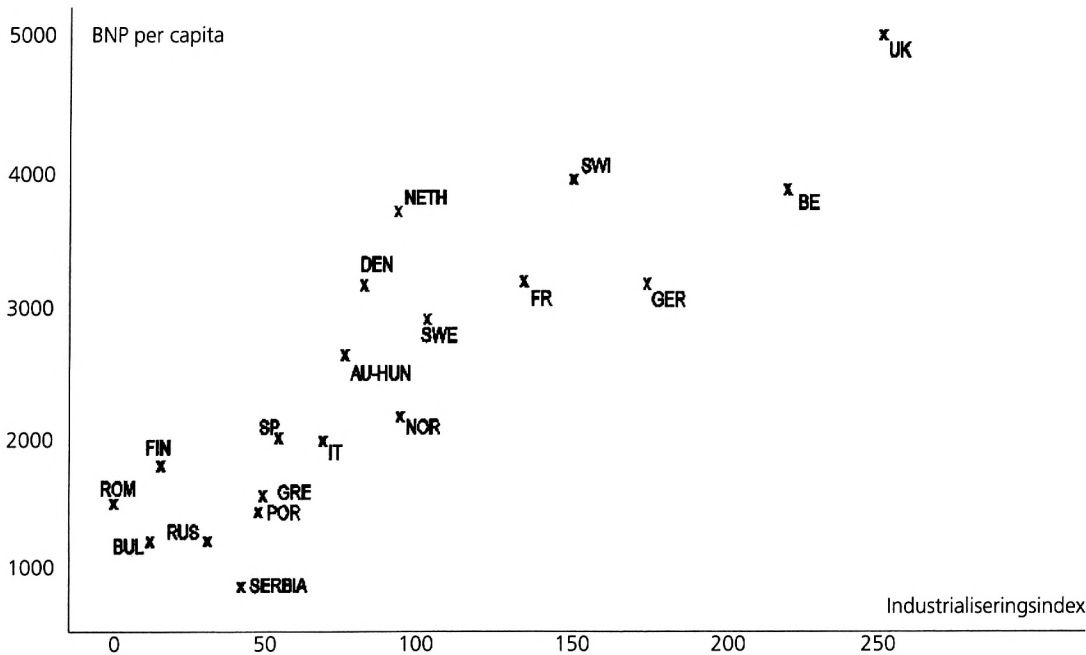
1.2. Sammenhængen imellem industrialisering og økonomisk udvikling

Til gengæld har det længe været gængs opfattelse, at økonomisk udvikling har med industrialisering at gøre. Igen spiller de statistiske data en central rolle.

Som et eksempel kan man se på industrialiseringsgraden i Europa omkring 1900. I figur 1.1 er der udregnet et industrialiseringsindeks for de forskellige lande, som illustrerer graden af industrialisering i de enkelte lande, det vil sige industriproduktionens andel af den samlede produktion i de enkelte lande.

Disse andele er sat på indeksform, idet industriens andel af den samlede produktion for hele Europa er sat lig 100. Industrialiseringsindikatoren er sat ud af den vandrette akse og

Figur 1.1. Sammenhængen imellem industrialisering og bruttonationalproduktet per indbygger



bruttonationalproduktet per indbygger ud ad den lodrette akse.

Det hovedindtryk, som denne figur giver, er at høj industrialisering og høj indkomst følges ad. En nøjere analyse viser dog ikke en meget snæver sammenhæng. Holland, Schweiz og Belgien har stort set samme gennemsnitlige bruttoprodukt per indbygger, selvom industrialiseringsgraden er meget forskellig. Det tilsvarende gælder for Danmark, Sverige, Frankrig og Tyskland.

Selvom det accepteres, at der er en samvariation imellem industrialiseringsgrad og indkomstniveau, er det ikke klarlagt hvilke årsagssammenhænge, der gør sig gældende. Er det industrialisering, der skaber høj indkomst, eller er det høj indkomst, der skaber industria-

lisering? Eller er det høj industrialisering og høj indkomst, som er skabt samtidigt af en tredje faktor? For at sige noget om årsagssammenhænge må man have en model, det vil sige en beskrivelse af, hvordan de forskellige elementer påvirker hinanden.

Uanset disse indvendinger, er der næppe tvivl om, at sammenhængen imellem industrialisering og indkomstniveau, som illustreret i figur 1.1 har været med til at underbygge den opfattelse, at det er industrien og ikke landbruget der er centrale erhverv, når der skal skabes økonomisk udvikling.

1.3. Landbruget er blevet negligeret i u-landene

Op til 2. Verdenskrig var næsten alle lande i

Afrika og de fleste lande i Asien underlagt europæisk kolonistyre. Efter 2. Verdenskrig bliver disse lande selvstændige. Landene har en meget lav indkomst per indbygger, og de skal nu i gang med at vælge en udviklingsstrategi. Så godt som alle disse lande valgte en strategi, som var baseret på industrialisering. For at bistå med etableringen af en industri, blev der indført en høj beskyttelse af industriproduktionen. Det var den såkaldte importsubstitutionsstrategi. I stedet for at importere varer ville landene selv producere dem. En sådan strategi skader landbruget, fordi landbruget kommer til at købe sine produktionsmidler og forbrugsvarer til en højere pris end den man ville have uden beskyttelse. Hvad der var endnu mere alvorligt var, at regeringerne ikke gjorde noget for at fremme udviklingen i landbruget. På grund af eksporttold fik landmændene lavere priser end de priser som gjaldt på verdensmarkedet. Der blev heller ikke fra det offentliges side ydet støtte til udviklingen af erhvervet.

Filosofien var den, at det var industrialiseringen, der skulle øge indkomsterne og skabe udviklingen i samfundet. Baggrunden for, at det blev den herskende filosofi var dels baseret på økonomi, dels på politik.

Alle de førende økonomer inden for udviklingsøkonomi havde den opfattelse, at man skulle satse på industrialisering. Man betragtede landbruget som en sektor hvorfra man kunne trække ressourcer, eksempelvis arbejdskraft til industrialiseringen.

Mange af de politiske ledere havde deltaget i frihedskampen imod de europæiske kolonimagter. De var derfor inspirerede af de socialistiske ideer, som først realiseredes i Sovjetunionen. På grund af ufuldstændige oplysninger vurderede man de økonomiske resulta-

ter i Sovjetunionen til at være bedre end der i realiteten var belæg for. Derfor havde Sovjetunionens udviklingsstrategi en betydelig tiltrækningskraft. Denne strategi gik netop ud på at afskærme landet fra omverdenen for at opbygge en industri, der var baseret på at trække ressourcer ud af landbruget. Landbruget kunne negligeres for det havde ingen vigtig betydning for den økonomiske udvikling, som skulle sikre højere levestandard.

Siden den første efterkrigstid i 1950'erne er der naturligvis sket ændringer i opfattelserne. Omkring 1960 begynder fire lande i Asien (Sydkorea, Taiwan, Hongkong og Singapore) at omlægge deres udviklingsstrategi. De forlader ideen om importsubstitution og vælger i stedet en strategi, der giver mulighed for at øge eksporten.

Langt de fleste lande fulgte ideen om udvikling gennem importsubstitution frem til omkring 1990. Derfor har udviklingslandene ikke deltaget aktivt i GATT før under Uruguayrunden 1986-93. Siden da har de fleste ulande stræbt efter at blive integrerede i verdensøkonomien, hvilket betyder en reduktion af deres industribeskyttelser.

Trods disse ændringer kan man stadig konstatere, at opfattelsen er den, at det er industrien og ikke landbruget, der er den centrale faktor, der skaber udvikling. I u-landene er der en interessekonflikt mellem befolkningen i byerne, som ønsker lave fødevarerpriser og landbrugsproducenterne, som ønsker højere priser. Regeringerne fører en politik, der støtter bybefolkningens interesser.

Heller ikke i i-landene har der været den store forståelse af landbrugets betydning for fremme af den økonomiske udvikling. Det viser sig i den fortsatte meget omfattende beskyttelse af landbrugserhvervet i i-landene. Denne støtte er

med til at bremse u-landenes markedsadgang til i-landenes markeder. Støtten bidrager også til et eksportoverskud fra i-landene, som er med til at presse verdensmarkedspriserne til skade for de eksporterende u-lande.

1.4. Den manglende interesse for landbruget har haft alvorlige konsekvenser

Den manglende indsats for at udvikle landbruget i u-landene har haft flere alvorlige konsekvenser.

For det første er det klart, at det er meget vanskeligt at opnå generel økonomisk udvikling, når man ikke gør en indsats for at udvikle et centralt erhverv som landbruget. Landbruget er centralt, fordi halvdelen eller mere af befolkningen har været tilknyttet erhvervet. Når landbruget ikke har købekraft på grund af manglende udvikling, er der heller ikke et marked for salg af industriprodukter, hvilket er nødvendigt for udviklingen af industrien.

For det andet har de manglende muligheder i landdistrikterne betydet, at folk er flyttet til byerne. På grund af vandring fra land til by, er der opstået megabyer med slumkvarterer, fordi beboerne ikke har kunnet få den ønskede beskæftigelse. Den situation kan opstå, at samtidig med der er et overskud af arbejdsløse i byerne, er der ikke den tilstrækkelige arbejdskraft på landet, som er nødvendig for at udvikle landbruget.

For det tredje kan man kun effektivt bekæmpe fattigdommen i u-landene ved at udvikle landbruget. Langt de fleste fattige i u-landene findes i landdistrikterne. Indkomstskabelse i landdistrikterne kan man få ved at øge landbrugsproduktionen, men det er en kompliceret og tidskrævende proces, som

vanskeliggøres når erhvervet ikke har det offentliges bevågenhed, og når man ikke ved hvilke tiltag der er påkrævede. Som det fremgår af næste hovedafsnit, er landbrugsudviklingen en kompliceret proces.

For det fjerde er mange u-lande, som førhen var nettoeksportører af fødevarer blevet nettoimportører. I rige lande som i Europa, hvor der altid vil være rigelige fødevarer og hvor befolkningen har råd til at købe fødevarerne selv om fødevarepriserne stiger drastisk, er der ikke noget godt argument for at landene skal være selvforsynede. Anderledes stiller det sig i u-landene. Er landene nettoimportører af fødevarer, er landene meget følsomme overfor fødevareprisstigninger. Dette blev tydeligt illustreret i 2007-2008, da der skete drastiske fødevareprisstigninger. De fattige i u-landene kommer da i den situation, at de ikke har tilstrækkelig indkomst til at kunne købe de dyrere fødevarer. Selvom de undgår at havne i den situation, hvor de ikke har tilstrækkelige fødevarer, vil de alligevel blive ramt, fordi de stigende fødevareudgifter betyder, at de må skære ned på andet forbrug.

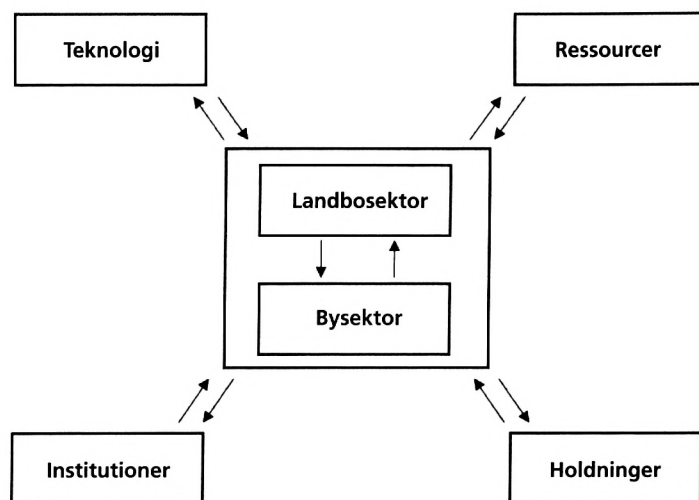
2. Den økonomiske udviklingsmodel baseret på de historiske erfaringer i Europa og USA

2.1 Elementerne i udviklingsmodellen

Den centrale struktur i en udviklingsmodel indeholder de elementer, som fremgår af figur 2.1.

I centrum af figuren har man det pågældende land. Dets økonomi er delt op i to sektorer, nemlig en landbosektor og en bysektor. Landbosektoren bliver ofte identificeret med landbrug og bysektoren med industri, selvom

Figur 2.1. Centrale elementer, der bestemmer den økonomiske udvikling



der også findes tjenesteydende erhverv såsom handel, transport og finansielle ydelser. De tjenesteydende erhverv er vigtige, fordi de er nødvendige for, at en markedsøkonomi baseret på specialisering kan fungere.

Uden om økonomien har man mængden af ressourcer, den kendte teknologi, de eksisterende institutioner og holdninger hos forbrugere, virksomhedsledere og myndigheder. Disse fire sæt faktorer har en afgørende indflydelse på økonomien.

2.2 Økonomien er delt op i to sektorer

Det er helt afgørende at dele økonomien op i mindst to sektorer. Hvis man kun har en sektor, kan man ikke beskrive den udveksling af varer, de arbejdskraftvandringer og de kapitalbevægelser, som foregår imellem sektorerne. Al udvikling har at gøre med specialisering, og specialisering kan kun beskrives relevant hvis man har en rural sektor og en urban sektor.

Landbosektoren leverer fødevarer til bysektoren til forbrug og til videreforarbejdning. Til gengæld leverer bysektoren produktionsmidler og forbrugsgoder til landbosektoren. Arbejdskraften har typisk bevæget sig fra landbosektoren til bysektoren, og det samme har kapitalen dengang den økonomiske udvikling startede.

Økonomisk udvikling har at gøre med specialisering, og specialisering kræver en mekanisme, der "fordeler" varer og produktionsfaktorer. En sådan "fordeling" foregår ved hjælp af markeder, når man ser bort fra planøkonomier. Derfor er udvikling af markeder vigtige for den økonomiske udvikling. Det er ikke mindst vigtigt for landbruget, hvor der er mange producenters udbud, og mange køberes efterspørgsel der gerne skulle passe sammen.

Bytteforholdet mellem landbrugs- og industrivarer beskriver prisrelationen imellem de to typer produkter. Dette bytteforhold skal have fundet det rigtige leje, hvis den gensidi-

ge udvikling af landbo- og bysektorerne skal fremmes.

Den indkomst, som landbruget tjener ved at sælge landbrugsvarer til byerne og købe inputs fra byerne afhænger af prisen på landbrugsvarer og prisen på inputs. Noget af indkomsten bruges til at købe forbrugsvarer fra byerne, og resten bliver sparet op. Det er klart, at lave landbrugspriser, høje inputpriser og høje forbrugerpriser mindsker alt andet lige landbrugets opsparing og dermed landbrugets investeringer. Omvendt skulle byerhvervene tjene på høje industripriser og lave landbrugspriser. Så enkelt er det imidlertid ikke, for de solgte mængder afhænger af prisen. Hvis landbrugspriserne er lave, vil landbruget ikke tjene så meget, hvilket betyder, at de ikke har råd til at købe industrivarer, specielt ikke i den situation hvor industrivarerne er dyre.

Hvis landbrugets bytteforhold er meget dårligt, vil industrien umiddelbart have glæde af det, fordi de får landbrugsvarerne billigt. På den anden side vil industrien lide under, at de ikke kan sælge så store mængder af dyrere varer til landbruget som følge af deres lave indtjening.

Hvis landbrugets bytteforhold er meget godt, vil landbruget umiddelbart have glæde af at industripriserne er lave. Omvendt vil det skade landbruget, at byerne ikke køber så mange landbrugsvarer til forbrug og videreforarbejdning, fordi industriens indtjening er lav.

Konklusionen er, at der er en gensidig afhængighed mellem de to sektorer. Hvad den ene sektor tjener afhænger af forholdene i den anden og omvendt. Et rimeligt bytteforhold, der tilgodeser begge erhverv, er derfor vigtigt for at begge sektorer og dermed hele økonomien kan udvikle sig.

Gennem etablering af velfungerende markeder kan man opnå et bytteforhold, der tilgodeser udviklingen i begge sektorer. Da det socialistiske system satte sig igennem i Sovjetunionen var filosofien den, at man gennem et ufordelagtigt bytteforhold for landbruget skulle udvikle industrien i byerne. Denne strategi havde nogle meget uheldige politiske og økonomiske konsekvenser.

2.3 Rammer omkring økonomien

Der er fire sæt faktorer, der påvirker økonomien. Det drejer sig, som illustreret i figur 2.1, om ressourcer, teknologi, institutioner og holdninger. I figur 2.1 er der pile, som går i begge retninger imellem rammerne og økonomien. Det er vigtigt at være opmærksom på, at det ikke blot er rammerne, der påvirker økonomien, men at økonomien også påvirker rammerne. Når der sker økonomisk udvikling, udvides rammerne.

De primære ressourcer som står til rådighed er arbejdskraft, kapital og naturressourcer herunder land. Mængden af ressourcer øges, når befolkningen øges, når der foretages investeringer, der øger mængden af bygninger og maskiner eller øger mængden af dyrkbar jord. Når befolkningen øges som følge af øget fødselsrate og faldende dødsrate, får det store økonomiske konsekvenser. En øget befolkning skaber større efterspørgsel efter f.eks. fødevarer, og den skaber også et større udbud af arbejdskraft. En øget befolkning kan således sætte en udviklingsproces i gang.

Inden for landbruget er det ikke blot den samlede mængde af ressourcer, der betyder noget. Fordelingen på brugsstørrelser er meget afgørende for hvilken udvikling man får. Man kan have en meget skæv fordeling af

landressourcer, idet en relativt lille del af jordbrugene ejer det meste af landet, hvorimod det store flertal kun har små jordlodder. Alternativt kan man have en brugsstruktur, hvor langt de fleste landmænd ejer brug af omtrentlig den samme størrelse. En ændret jordfordeling kan sætte en ny udvikling i gang.

Det er klart, at produktionens størrelse i et samfund afhænger af den kendte teknologi. Hvis landmændene på grund af bedre uddannelse får kendskab til en allerede eksisterende højere teknik, som de nu begynder at anvende, vil produktionen øges. Anvender landmændene allerede den nyeste teknologi, vil produktionen kun kunne øges såfremt der sker teknologiske fremskridt, som kan anvendes af producenterne.

Det er ikke altid klart defineret hvad der ligger i begrebet institution. I daglig tale er institution ofte synonymt med organisation. Skoler er uddannelsesinstitutioner, universiteter er udannelses- og forskningsinstitutioner, banker og kreditforeninger er finansielle institutioner, og fagforeninger og arbejdsgiverforeninger er arbejdsmarkedsinstitutioner.

Derudover kan institutioner også forstås på en anden måde nemlig som de eksisterende regler og konventioner, som gælder i samfundet. Privat ejendomsret og den måde, hvorpå man indgår handler med de dertil knyttede retslige regler, er eksempler på institutionelle rammer. Regler og konventioner har en betydelig indflydelse på folks adfærd. De bestemmer relationerne inden for den enkelte økonomiske enhed, som f.eks. familien, virksomheden og bureaukratiet. De bestemmer relationerne mellem de forskellige økonomiske enheder, der f.eks. handler med hinanden. De bestemmer relationerne imellem de økonomiske enheder og deres omverden i

skikkelse af en offentlig myndighed. Konkurrencelovgivning og konkurrencemyndigheder bestemmer, hvad en virksomhed kan tillade sig over for offentligheden.

Et marked er en institutionel ramme. Her optræder institutioner forstået som organisationer og der er institutioner forstået som privat ejendomsret og retslige regler og konventioner. Markeder og den måde de fungerer på er en meget vigtig institutionel ramme. Et marked er et slags signalsystem, der sender informationer rundt. Når markedet fungerer godt, sendes informationer rundt om priser, om nye varer og nye produktionsmetoder. Et godt fungerende marked skaber gennemsigtighed, hvilket sikrer at ressourcerne anvendes på en effektiv måde og sikrer, at ny viden spredes. Forbedrede institutioner kan sætte gang i den økonomiske udvikling.

Endelig er der holdninger. Det er opfatelser og præferencer, som er bredt accepterede. Hvis der er prestige forbundet med det at tjene penge, vil det i sig selv fremme incitamentet til at dygtiggøre sig og til at spare op. I forbindelse med holdninger er det også vigtigt, at samfundet er harmonisk, forstået på den måde at der ikke er for stor forskel imellem forskellige gruppers holdninger. Er der fælles holdninger, er det lettere at samarbejde. Er der gensidig tillid, er det lettere at finde fælles løsninger. Holdninger har i høj grad at gøre med det, der kaldes social kapital; respekt for loven, respekt for andre, gensidig tillid og evnen til at samarbejde. Ændrede holdninger påvirker den økonomiske udvikling.

2.4 Udefra kommende og indefra kommende påvirkninger

Mængden af ressourcer, den anvendte teknologi, de eksisterende institutioner og holdnin-

ger fungerer som en slags kapacitetsramme. Når disse rammer er givet, er det samtidigt givet, hvor meget der kan produceres.

Ændringer i produktionen eller ændringer i systemet kan kun foregå, hvis der skabes ændringer i rammerne. Ændringer i rammerne kan enten ske ved udefra kommende stød (eksogene påvirkninger) eller indefra kommende ændringer (endogene påvirkninger).

Arbejdsstyrken øges såfremt befolkningen øges, hvilket kan sætte gang i den økonomiske udvikling. Når befolkningen reduceres på grund af eksempelvis den sorte død, eller når befolkningen øges som følge af medicinske fremskridt, er der tale om udefra kommende påvirkninger. Når befolkningen øges eller arbejdsstyrkens kvalitet forbedres som følge af en forbedret ernæringssituation, er det en indefra kommende påvirkning.

Er en innovation skabt af en enkelt person, som har fået en lys idé, er det en udefra kommende påvirkning. Hvis samfundet som følge af mangel på billige fødevarer sætter et forskningsprogram i værk med hensyn til at udvikle højtydende rissorter, er det en indefra kommende påvirkning.

Visse institutionelle ændringer er kommet til verden som lyse ideer. Andre er et resultat af de forhold, der gør sig gældende i økonomien. Når man erstatter fælleseje til overdrivet med privat ejendomsret, er det fordi fælleseje fører til overudnyttelse, som betyder, at ressourcernes værdi på længere sigt reduceres.

Hvis man argumenterer for at fæstebondens retsstilling skal forbedres ud fra nogle humanistiske strømninger i tiden, er det et eksogent forhold, der gør sig gældende. Hvis man derimod argumenterer for at hoveriet skal afskaffes og selvejet skal indføres, fordi

det gavner produktionen, som er for lav, er det et endogent forhold.

2.5 Hvordan virker modellen?

Økonomisk udvikling skabes gennem en vekselvirkning imellem rammerne på den ene side og det økonomiske system på den anden. Hvis rammerne er konstante i form af en given mængde arbejdskraft, kapital og land, en given teknologi, givne institutioner og givne holdninger, er samfundet stationært. Rammerne omkring økonomien fungerer som en kapacitetsgrænse for hvor meget, der produceres. Når rammerne ændres vil produktionsmulighederne også ændres.

En øget befolkning som følge af medicinske fremskridt kan give anledning til en økonomisk udvikling sætter i gang. Når befolkningen øges, vil det betyde, at efterspørgslen efter fødevarer stiger. Fødevarerpriserne stiger og det samme gør interessen for at øge landbrugsproduktionen. Hvis denne interesse udmønter sig i, at nyt land inddrages i produktionen, at ny teknologi anvendes, og at nye institutioner indføres, er mulighederne for at øge produktionen til stede. Den øgede befolkning betyder et større arbejdsudbud, som muliggør at arbejdskraften specialiserer sig. Hvis disse behov for ændringer ikke bliver mødt af barrierer, vil de blive realiserede og dermed er kapacitetsrammen for økonomien øget. Hvis dette pres i retning af ændringer i ressourcer, teknologi, institutioner og holdninger ikke kan slå igennem som følge af barrierer, går udviklingen i stå.

Udviklingsmodellen er dynamisk. Det er udefra kommende stød, der påvirker økonomien, som igen inducerer nogle behov for ændrede rammer. Der opstår med andre ord nogle flaskehalse. Hvis man kan eliminere dis-

se flaskehalse ved at udvide kapacitetsrammen for økonomien, kan udviklingen fortsætte. Kan flaskehalsene ikke elimineres, går udviklingen mere eller mindre i stå, medmindre der kommer nye udefra kommende stød, eksempelvis i form af ny teknologi.

Hvis forskellige samfund bliver udsat for de samme udefra kommende stød, er det ikke sikkert, at de får den samme udvikling. De eksogene stød bliver ikke nødvendigvis absorberede på samme måde i de forskellige økonomier. Betydningen af et olieprishop er forskellig i to økonomier, hvor den ene er stærkt afhængig af olie, og det andet er mindre afhængig. Den måde hvorpå man responderer på et eksogent stød vil også være forskellig. Behovet for ændrede rammer lader sig lettere realisere i nogle samfund end i andre.

3. Udviklingsmodellen anvendt på Danmark

Når man ser på Vesteuropa og herunder Danmark, er det rimeligt at dele den økonomiske udvikling over de sidste 250 år ind i fire perioder, nemlig perioderne 1750-1850, 1850-1914, 1914-1950 og 1950-2000.

Den første periode 1750-1850 går fra det tidspunkt, hvor den moderne økonomiske udvikling starter og til det tidspunkt, hvor jernbanebyggeriet for alvor tager fart. I Danmark er det i den periode landboreformerne vedtages og føres ud i livet. Det er i den periode, hvor danske landbrug bevæger sig fra i 1750 at have en arbejdsproduktivitet, der lå på det vesteuropæiske gennemsnit til i 1850 at have den næsthøjeste produktivitet i Europa, kun overgået af Storbritannien. Nøglebegreberne for denne periode er landboreformer og produktivitet.

Den anden periode 1850-1914 er karakteriseret ved integration imellem land og by samt udvikling af markeder med dertil hørende institutioner. Det er i den periode i Danmark hvor industrialiseringen tager fart med udgangspunkt i landbrugets rolle som leverandør og aftager.

I perioden 1750-1914 er landbruget det hele centrale erhverv. Det er i landbruget at den økonomiske udvikling starter og landbruget danner senere baggrund for udviklingen af de øvrige erhverv.

Efter 1914 har dansk landbrugs samfundsmæssige betydning været gradvist aftagende. Perioden 1914-1950 var en turbulent periode med to verdenskrige og den store depression i 1930'erne, som også ramte landbruget og som førte til landbrugspolitiske støtteordninger. Perioden 1950-2000 har været præget af en voldsom afvandring fra landbruget kombineret med en udvikling hen imod store kapitalintensive brug. Perioden har ligeledes været præget af en betydelig landbrugspolitisk støtte.

3.1. Teknologiske og institutionelle ændringer i forbindelse med landboreformerne

I anden halvdel af 1700-tallet skete der en kraftig stigning i befolkningstallet i Europa, herunder Danmark. Det medførte prisstigninger på fødevarer, hvilket igen betød, at det hensigtsmæssige i det eksisterende landbrugssystem kom til debat. Det eksisterende system betød, at herremændene ejede så godt som al jorden. En del af denne blev dyrket som herregårdsjord ved hjælp af hoveri fra fæstebønderne. Den anden del blev dyrket af fæstebønderne i fællesskab. Fæstebønderne betalte fæsteafgifter dvs. leje til herremændene, mest i form af naturalier (korn).

Landboreformernes karakter

Landboreformerne havde at gøre med teknologiske og institutionelle ændringer, som påvirkede landbrugets produktion. Teknologisk var det af stor betydning, at nye afgrøder blev introduceret. Det drejede sig om kløver, roer og kartofler. Med flere afgrøder fik man større muligheder for sædskifte, hvilket reducerede udpiningen af jorden. Særlig kløver var værdifuld, fordi denne afgrøde fikserer kvælstof fra luften i jorden. Det betød, at den jord, som tidligere lå brak nu kunne anvendes til eksempelvis græsning af kvæg. Det betød at husdyrholdet kunne øges, hvilket igen betød øgede mængder gødning fra dyrene, som kunne tilbageføres til markerne. Med inddragelse af brakarealerne i dyrkningen blev mængden af anvendelig jord drastisk forøget. Det betød, at landbruget kom ud af den onde cirkel, at man ikke på langt sigt med fordel kunne inddrage brakarealerne, fordi det ville betyde en udpining af jorden.

Landbrugsreformerne drejede sig også om en række institutionelle forhold, som kort oversigtsmæssigt kan beskrives ved at sætte alternativerne op over for hinanden. Det drejede sig om følgende valg:

- 1. Individuel – kollektiv dyrkning
- 2. Spredte – sammenlagte jordstykker
- 3. Landsbybeboelse – udflytning
- 4. Brugsstørrelse – små-store brug
- 5. Selveje – forpagtning
- 6. Hoveri bibeholdelse – afvikling
- 7. Bøndernes retsstilling status quo – forbedring

Kampen om landboreformerne

Den første reform kom i 1755, men det var først fra 1784 og århundredet ud, at de afgørende reformer vedtoges. Det var længe un-

der vejs, fordi der var forskellige holdninger hos forskellige herremænd med hensyn til hvad, der burde ske. Generelt var herremændene interesserede i at udnytte, at landbrugspriserne steg. En gruppe herremænd ønskede at opnå højere indtægter som følge af de stigende landbrugspriser ved at kræve mere hoveri og ved at øge fæsteafgifter. En anden gruppe accepterede, at man arbejdede for teknologisk at forbedre fæstebrugene, men man ønskede ikke at afvikle fæstervæsenet eller at forbedre bøndernes retsstilling. Teknologiske ændringer accepterede man, men ikke institutionelle ændringer. En tredje gruppe gik ind for både teknologiske og institutionelle ændringer. Denne gruppe var påvirket af oplysningstidens tanker om en human behandling af bønderne. Dette var ikke i strid med herremændenes egne interesser i at få glæde af de højere landbrugspriser. Ved at afhænde fæstegårdene til bønderne kunne herremændene måske opnå et bedre økonomisk resultat for sig selv end ved at presse indtægter ud af bønderne.

De varierende grupperinger havde på forskellige tidspunkter større eller mindre indflydelse på kongemagten, som var afgørende under enevælden. De, der gik ind for både teknologiske og institutionelle ændringer vedrørende de ovennævnte syv punkter, fik magten i 1784, og dermed var der åbnet for reformer. Der var ikke en færdig plan for reformerne. Man startede med en reform og når der så dukkede problemer op, som kunne løses ved nye reformer, foretog man dem. Der var med andre ord tale om en pragmatisk gennemførelse, der var dikteret af de behov, som man efterhånden så dukke op.

Resultatet

Fra 1784 til udgangen af århundredet fik Danmark lovningsmæssigt de mest omfattende landboreformer i hele Europa. Omlægningen startede samtidigt, men det er klart, at implementeringen af en så omfattende ændring af landbrugssystemet tog tid, og den fortsatte ind i de første årtier af 1800-tallet.

3.2. Skoleloven af 1814 og landbrugets selvorganisering

Landboreformerne var i høj grad bestemt af udefra kommende faktorer. Der var tale om en befolkningsstigning, som slog igennem i økonomien i form af højere landbrugspriser, der igen bidrog til ønsket om teknologiske og institutionelle ændringer i landbruget. Samtidig blev holdningerne i visse kredse påvirkede af den oplysningsfilosofi, der blandt andet fokuserede på menneskerettighederne, og som direkte førte til ønsket om at forbedre bøndernes vilkår.

En anden vigtig udefra kommende begivenhed var indførelsen af skoleloven af 1814. Den var enestående for sin tid, idet den indførte 7 års undervisningspligt for alle børn. Hvor fremsynet loven var, kan ses af det forhold, at den 7 års undervisningspligt overlevede helt frem til skoleloven af 1957.

Som et resultat af landboreformene og skoleloven af 1814 voksede en klasse af selvforsørgende og efter datidens vilkår rimeligt veluddannede bondestand frem. Allerede omkring 1830 kan man tale om en social klasse af bønder, som havde identiske økonomiske, sociale og politiske interesser.

Der er næppe tvivl om, at den brugsstørrelse som blev resultatet af landboreformene spiller en stor rolle for etableringen af en ho-

mogen gruppe af bønder. I Storbritannien fik man meget store brug. Det samme gjaldt i den østlige del af Tyskland. I Frankrig og den vestlige del af Tyskland fik man mange meget små brug, som krævede arbejde uden for bruget. I Danmark fik man brug i mellemstørrelsen. De var langt mindre end brugene i Storbritannien og det østlige Tyskland, men til gengæld væsentlig større end brugene i Frankrig og det vestlige Tyskland. I Danmark var brugene så store, at man ikke havde behov for at påtage sig arbejde uden for bedriften, specielt ikke hvis man også udviklede husdyrdriften.

Der, hvor der var mange store brug, var det dem der dominerede. I lande med mange små brug havde disse små brug ikke ressourcerne til at organisere sig, hvilket betød, at det også har været ejerne af de store brug, hvis interesser blev varetaget. I Danmark med de mange mellemstore brug voksede en homogen gruppe af bønder frem, som havde ressourcer og fælles interesser.

Denne sociale klasse af bønder begyndte efterhånden at samarbejde, fordi man havde fælles interesser. Det skete inden for flere områder, der kan beskrives som det socialt-økonomiske, det socialt-kulturelle og det politiske. Eksempler på det socialt-økonomiske samarbejde var etablering af landboforeninger, etablering af landbrugsskoler, etablering af finansieringsinstitutioner i form af sparekasser og kreditforeninger. I den sidste to årtier af 1800-tallet begynder andelsbevægelsen. Det socialt-kulturelle samarbejde førte til etablering af højskoler, friskoler og frikirker, og det politiske samarbejde foregik dels på lokalt sogneplan, men også på landsplan gennem etablering af partier og dagblade.

Landboreformer og skolelov påvirker land-

brugets økonomi gennem højere produktivitet, men det ændrer også holdninger i retning af, at man finder ud af, at man gennem eget initiativ kan skabe ændringer i de rammer som landbruget er underlagt. Det sker i form af nye institutioner så som uddannelsesinstitutioner, finansieringsinstitutioner og interesseorganisationer. Alt dette, som er initieret inde fra landbrugssektoren selv, er med til at åbne den for nye produktionsmuligheder.

3.3. Omkring 1850 starter en ny periode

Perioden 1750-1850 er den periode, hvor der sker en markant øgning i produktiviteten i dansk landbrug set i et internationalt perspektiv. Omkring 1750 var arbejdsproduktiviteten i dansk landbrug på niveau med gennemsnittet i Europa. Omkring 1850 var dansk landbrug det mest produktive i Europa, når der ses bort fra Storbritannien.

Ressourcerne i landbruget var i høj grad

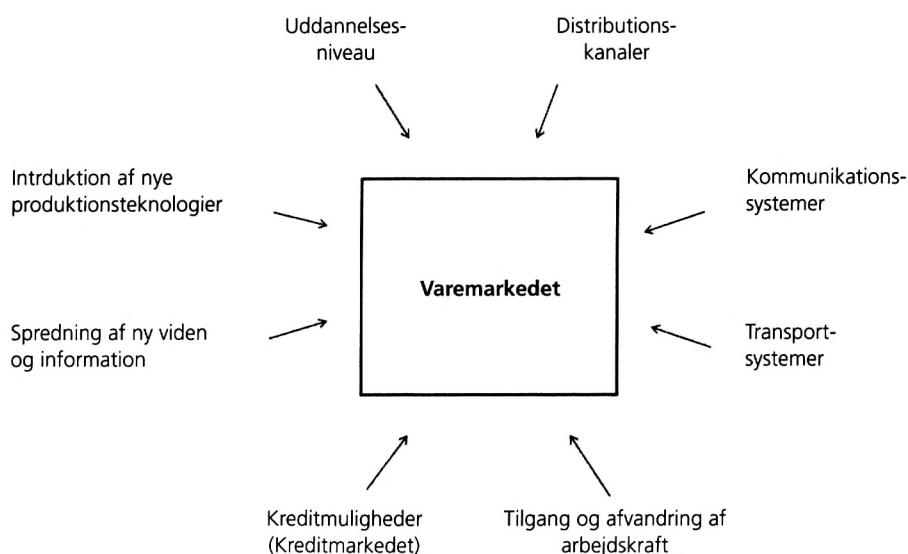
blevet anvendt med henblik på at øge produktiviteten. I den følgende periode 1850-1914 var opgaven den at udvikle de markeder, som var nødvendige for, at man kunne udvikle en specialisering imellem landbruget om byerhvervene, som voksede kraftigt i denne periode.

Etableringen af effektive markeder er vigtig. Markeder fungerer som signalsystemer, der siger noget om varernes pris og kvalitet. Markeder giver også muligheder for at man kan agere, dvs. handle på baggrund af de informationer man får.

Hvor effektivt et markedssystem fungerer, afhænger af en lang række forhold, som er illustrerede i figur 3.1.

Det der skete i perioden 1850-1914 var, at betydelige ressourcer blev anvendt på at etablere den institutionelle ramme, som er nødvendig for at få effektive markeder med konkurrence. Der etableredes transportmulig-

Figur 3.1. Varemarkedet og dets institutionelle omgivelser



heder (jernbanen), kommunikation (telegraf, telefon), uddannelsesinstitutioner, forsøgs- og forskningsinstitutioner, foreninger og medier til spredning af viden og informationer m.v.

Derudover skete der en væsentlig vanding af den overskydende arbejdskraft fra landdistrikterne til byerne. Industrialiseringen startede og den byggede i høj grad på landbruget.

3.4. Landbrugets tilpasning til ændrede vilkår

Tilpasning i perioden 1850-1875

Fra omkring 1850 kom Vesteuropa og herunder Danmark ind i en højkonjunkturperiode, der varede indtil omkring 1875. På grund af øgede indkomster steg efterspørgslen efter animalske fødevarer langt stærkere end efterspørgslen efter vegetabiliske produkter. Det betød, at priserne på husdyrprodukter steg mere end prisen på korn. Det betød igen, at de danske producenter øgede produktionen til hjemmemarkedet og til eksporten langt mere for husdyrprodukter end korn.

Dansk landbrug var allerede i 1850 nået op på et højt udviklingsniveau relativt set, hvilket muliggjorde, at erhvervet havde muligheder for at tilpasse sig til de ændrede prisrelationer. Man var i stand til at udnytte de gode afsætningsmuligheder, som højkonjunktoren skabte.

Tilpasning i perioden 1875-1914

Fra begyndelsen af 1870'erne begyndte billigt korn fra USA og Rusland at komme ind på de europæiske markeder. Det skyldtes bygningen af jernbaner i USA og Rusland og billigere søtransport over Atlanten, at det var

muligt for USA og Rusland at konkurrere på det europæiske marked.

Det betød, at den ændring i landbrugsproduktionen, som var startet omkring 1850 med en større stigning i produktionsværdien for husdyrprodukter end produktionsværdistigningen for korn, blev langt stærkere. I Danmark var værdien af solgt korn ud af landbruget lavere i 1914 end i 1875, hvori mod værdien af husdyrproduktionen var 4½ gange større i 1914 end i 1875.

Hvad muliggjorde denne omlægning?

Det er allerede nævnt, at dansk landbrug allerede var kommet op på et højt produktivtetsniveau, hvilket gav landbruget bedre muligheder for at tilpasse sig.

Derudover var afsætningsmulighederne gode. Industrialiseringen i Danmark tog fart fra omkring 1870, og det skabte en øget efterspørgsel efter specielt animalske produkter på hjemmemarkedet. Dertil kom industrialiseringen i vore to store nabolande, Storbritannien og Tyskland. Industrialiseringen fortsatte i Storbritannien i det sidste kvartal af 1800-tallet, om end det skete i et lavere tempo end tidligere. Samtidig startede en meget kraftig industrialisering i Tyskland.

Dansk landbrug var i stand til at udnytte muligheder. Inden for mejeribrug var det kombinationen mellem den teknologiske innovation i form af centrifugen og den sociale innovation af andelstanken, der skabte succes. Man kan med rette spørge, hvorfor andelstanken blev realiseret i Danmark og ikke i Storbritannien eller i Frankrig. Her spiller det utvivlsomt en meget stor rolle, at allerede fra omkring 1830, var en stor relativt veluddannet klasse af bønder med identiske økonomiske, sociale og politiske interesser begyndt at vokse

frem. Der var med andre ord skabt en social kapital i landbruget, som man kunne udnytte til realiseringen af andelsideen. At andelsmejerierne og andelsslagterierne var ejet af landmændene betød også, at landmændene havde større indflydelse på den videre forarbejdning og på den prisdannelse, som landmændenes indtjening også afhang af.

Toldpolitikkens betydning

Da den betydelige eksport af korn fra USA og Rusland tog fart fra begyndelsen af 1870-erne reagerede de europæiske lande forskelligt. Det hang i høj grad sammen med de forskellige interesser, som de forskellige grupperinger havde samt styrkeforholdet mellem dem.

De store jordbesiddere i Storbritannien og Tyskland, som fortrinsvis dyrkede korn, ønskede toldbeskyttelse. I Storbritannien, som allerede var industrialiseret havde de store jordbesiddere ikke mulighed for at komme igennem med en korntold. Industrien, som var tilhænger af lave fødevarerpriser var stærk nok til at hindre en korntold. I Tyskland var industrialiseringen netop begyndt og industrien var interesseret i told på deres egne

produkter. Derfor havde de preussiske junkere med stor korndyrkning ikke vanskeligt ved at få indført en korntold. I Frankrig havde de store jordbesiddere, der talte på erhvervets vegne, heller ikke svært ved at få gennemført en korntold. I Danmark forsøgte godsejerne også i 1885 at få gennemført en korntold, men uden held. Venstre, som repræsenterede bøndernes interesse var stærk nok til at få forslaget nedstemt. Bønderne i Danmark, som var mere interesserede i husdyrproduktion end godsejerne, var i stand til at imødegå godsejerne.

Der er ingen tvivl om, at for Danmark var den valgte politik med ikke at indføre en korntold en stor fordel. Den var med til at stimulere interessen for omlægningen af landbruget.

Det var ikke toldpolitikken alene, der var årsag til dansk landbrugs succes. Derimod var landbrugets evne til at omstille sig som følge af de høje niveau, man allerede have nået nok så afgørende.

At frihandel alene ikke er forklaringen vises tydeligt i tabel 3.1.

Tabel 3.1. Handelspolitik og landbrugsudvikling 1875-1914

Landbrugets udvikling \ Handelspolitik	Frihandel	Protektionisme
Positiv	Danmark	Tyskland
Negativ	Storbritannien	Frankrig

3.5. Landbrugets og industriens udvikling går hånd i hånd 1875-1914

Landbruget spillede en væsentlig rolle i den industrialisering, som startede i Danmark omkring 1870.

I den selvforsyningsøkonomi, som eksisterede før specialiseringen tog fat, fremstillede landbruget mange af sine forbrugsgoder selv. Det drejede sig således om tekstilprodukter, som var nøgleindustri i den tidlige industrialisering. Landbruget leverer råvaren uld til videre forarbejdning. Landbruget leverer også korn, sukker og husdyrprodukter til videre forarbejdning på brødfabrikker, bryggerier, sprit- og sukkerfabrikker samt mejerier og slagterier. Landbruget har behov for plove og maskiner, og mejerier og slagterier og den øvrige industri har ligeledes behov for maskiner. Det danner basis for jernstøberier og maskinfabrikation. Landbruget eksporterer stigende mængder fødevarer, som danner basis for etablering af skibsværfter.

Helt generelt er specielt sidste halvdel af perioden 1875-1914 præget af en stærk højkonjunktur, som giver landbruget høje indkomster. Dette betyder øget efterspørgsel efter forbrugsvarer og produktionsmidler fra industrien.

Der er tale om nogle ganske stærke koblinger imellem landbrug og industri, som betyder at gode økonomisk kår i landbruget smitter af på forholdene i industrien i form af øget vækst. Øget fremgang i industrien betyder ligeledes forbedrede vilkår for landbruget.

Denne gensidige positive påvirkning kunne realiseres, fordi de to sektorer blev integrerede gennem etablering af markeder med de nødvendige institutionelle omgivelser, som illustreret i figur 3.1.

At landbrugets rolle har været helt central

i perioden 1875-1914 ses af tallene fra den økonomiske vækst i form af stigning i bruttonationalproduktet per indbygger sammenlignet med Tyskland. I perioden 1875-1914 sker der en meget hurtig og stærk industrialisering i Tyskland (se figur 1.1). I Danmark er industrialiseringen væsentlig mindre end i Tyskland, men til trods herfor er væksten i bruttonationalproduktet per indbygger på årsbasis større i Danmark end i Tyskland i denne periode.

4. Konklusion

Hvis man vil forsøge at forstå og forklare økonomisk udvikling, er det vigtigt fra starten at erkende, at økonomisk udvikling er en yderst kompliceret proces, som afhænger af flere typer faktorer, nemlig ressourcer, teknologi, institutioner og holdninger.

Det er ligeledes vigtigt at dele økonomien op i en landbosektor og en bysektor. Økonomisk udvikling har nemlig at gøre med specialisering. I første omgang foregår der en specialisering inden for landbruget i form af forskellige typer investeringer, der har til formål at øge produktiviteten i landbrugssektoren. I næste omgang betyder den øgede produktivitet i landbruget, at der kan stilles ressourcer til rådighed for udvikling af byerhvervene i form af industri og serviceerhverv, der er nødvendige for at markederne kan fungere på en effektiv måde.

Historisk set har landbruget spillet en helt central rolle i forbindelse med den økonomiske udvikling i de vestlige lande. Det kan illustreres ved at se på udviklingen i Danmark. Den udviklingsmodel, som er stillet op i artiklen, kan forklare de centrale elementer i den økonomiske udvikling i Danmark. At forklare

betyder ikke at vise, hvordan man på helt deterministisk vis kan forudse, hvad resultatet bliver. At forklare betyder her, at man kan vise, hvordan man efterhånden kommer i en række situationer, hvor der er rammebegrænsninger, og hvordan disse rammebegrænsninger inducerer en række valg, som fører udviklingen videre. De valg, der bliver truffet lægger efterhånden nogle spor for den videre udvikling.

At rammebegrænsninger elimineres er nødvendigt for den fortsatte udvikling. Hvordan denne udvikling bliver, afhænger imidlertid i høj grad af, på hvilken måde rammebegrænsningerne elimineres.

Økonomisk udvikling kan ikke forklares ved en deterministisk model. Økonomisk udvikling eller mangel på samme kan kun for-

klares ved at forstå de centrale mekanismer i den økonomi, der analyseres, herunder de rammebetingelser, som virker som kapacitetsgrænser. En gradvis eliminering af disse kapacitetsgrænser, som fremmer udviklingen, kræver dels en forståelse af hvilke begrænsninger, der i den aktuelle situation er de mest snærende, og dels en forståelse af interaktionen mellem begrænsningerne og den økonomi, som analyseres.

Det kan forekomme paradoksalt, at den viden man kan få om økonomisk udvikling ved at studere den økonomiske historie i de vestlige lande, herunder ikke mindst dansk landbrugs udvikling, ikke blev benyttet af udviklingslandene, da de skulle vælge udviklingsstrategi efter afkoloniseringen efter 2. verdenskrig.

Litteratur

Kjeldsen-Kragh, Søren, *The Role of Agriculture in Economic Development*, Copenhagen Business School Press, 2007, 412 sider.

AKTUEL KREDITRÅDGIVNING TIL LANDBRUG

Vicedirektør Poul Erik Jørgensen, Nykredit

Landbrugets gældsprocent har de seneste år været faldende på trods af en forholdsvis stor nettogældsætning, der de fleste år har oversteget erhvervsinvesteringen i bedrifter i Danmark. Den faldende gældsprocent hænger således primært sammen med stigninger i aktivernes værdi eller kort sagt stigende jordpriser.

Ved kreditgivning har solvensprocent og pantesikkerheder naturligvis væsentlig betydning, men langt flere faktorer indgår, og generelt ses der primært på landmandens muligheder for at forrente, og i et vist omfang tilbagebetale, sine gældsforpligtigelser efterhånden, som ydelserne forfalder.

Første afsnit i kreditopdragelsesbogen handler om, at en kreditvurdering skal afdække: Evnen og viljen til at betale fordringer efterhånden som de forfalder.

For landbrugerne gælder typisk, at der er tillid til, at viljen er til stede til at betale enhver sit. Derfor tager kreditvurdering af landbrug udgangspunkt i en vurdering af evnen til at betale.

De enkelte finansvirksomheder har egne metoder og værktøjer til afdækning af kundens aktuelle betalingsevne og langsigtede kreditværdighed. Her vil jeg søge at beskrive de generelle elementer, der indgår – primært i forbindelse med etablering af anlægsfinansieringen.

Valg af finansieringspartner er vigtig for kunden

Enhver stillingtagen til kreditgivning er afhængig af det materiale, kunden og hans rådgivere forelægger, så som historik og erfaringer med kunden og tilsvarende forretninger, finansieringsmedarbejderens erfaring med

den type forretninger og dennes samlede vurdering af situationen og mulighederne, samt instituttets procedurer og politikker.

Som kunde kan man naturligvis påvirke mange af disse elementer via valget af finansiel samarbejdspartner. Bl.a. betyder det noget, at pågældende virksomhed satser på

landbrug og vedligeholder kendskab til erhvervet og dets udvikling. F. eks. har det været vigtigt, at finansieringsmedarbejderen kendte den generelle situation i sektoren, når kunden det seneste år har skullet drøfte budgetter for svineproduktion med finansieringspartneren.

Finansieringen repræsenterer én af de største omkostningsposter for de fleste landmænd. Samtidig er handlen lidt speciel, da samarbejdet fundamentalt er bygget på gensidig tillid – herunder fra kundens side en tillid til, at finansieringsinstituttet har en fortsat vilje og evne til at levere effektiv, konkurrencedygtig finansiering.

Godt materiale er vigtigt

Når finansieringspartneren er valgt, er det vigtigt at sikre, at finansieringsmedarbejderen får en god og korrekt viden om bedriftens samlede forhold inkl. styrker og problemstillinger, aktuelle økonomiske forhold og eventuelle særlige risikofaktorer, planer for investeringer og anden udvikling samt økonomiske og ledelsesmæssige kvaliteter og muligheder.

En finansieringsmedarbejder, der ikke kender til et forhold på bedriften, vil typisk udfylde 'hullet' med forbeholdne bud på, hvad der gælder.

Kundens største mulighed for at påvirke kreditbeslutninger positivt er at sikre et kvalitetsmæssigt godt dækkende beslutningsmateriale. Der er, som minimum, tale om regnskab og budgetmateriale, men også meget gerne strategiplaner, investeringsplaner og -kalkuler samt dokumentation omkring myndighedstilladelser, gunstige afsætningskontrakter osv.

Hvis udviklingen ikke går som forventet, og hvis det er en negativ afvigelse, må man

ofte ind med ekstra finansiering. Her er ubevilget overtræk naturligvis uacceptabelt, og det er heller ikke hensigtsmæssigt at kontakte finansieringspartneren i sidste øjeblik. Finansieringspartneren bør involveres, så snart det øgede finansieringsbehov erkendes, og gerne med kundens vurdering af, hvorvidt situationen er rent midlertidig eller mere vedvarende samt kundens konkretiserede oplæg til løsning.

Cash flow er helt centralt i den finansielle strategi

I de fleste produktioner i landbruget er omsætningshastigheden lav i forhold til det investerede beløb. Cash flowet er dermed relativt lavt på landbrugsinvesteringer, men til gengæld relativt forudsigeligt – i hvert fald indtil de store råvareprisstigninger, der er slået bredt igennem, siden Europa i højere grad er kommet på verdensmarkedspriseniveau. Store prisudsving øger behovet for finansielt beredskab og finansielle reserver.

Gennem de seneste år har mange projekter kunnet gennemføres via belåning af friværdier, og uden at de fra starten kan generere likviditet til at honorere de nye gældsforpligtigelser. Med mindre den øvrige bedrift har likviditetsoverskud til at finansiere projektets underskud, forudsættes en løbende gældoptagelse også fremover. Grundlæggende er det en risikofyldt forudsætning for bedrifter, der ikke har en meget stor egenkapital - og i den aktuelle konjunktursituation vil mange projekters evne til at generere umiddelbar indtjening og likviditet blive evalueret skarpere end tidligere.

Vedvarende evne til at skabe positiv likviditet giver landmanden store frihedsgrader i økonomien – f.eks. til beslutning om, hvornår

korn sælges eller oplagres. Men ikke alene driften – og inddragelse af skatteplanlægningen og afskrivningspolitik i forhold til reinvesteringer – er kilde til likviditet. Også konjunkturgevinster kan hen ad vejen 'veksles' og indgå i de finansielle reserver, men det afhænger af finansieringsvirksomhedernes evne og vilje til at 'veksle dem', når der er akut behov. Den aktive finansieringsstrategi må tage højde for, hvad der er behov for af likviditetsreserver, og hvordan man umiddelbart planlægger at fremskaffe likviditeten.

Den finansielle strategi indeholder således ikke alene et mere strategisk valg af sammensætningen af andele af driftsfinansiering og anlægsfinansiering samt produktpolitikker for renterisiko, valutaeksponering mv, men også mere operationelle og taktiske elementer omkring likviditetsstyring og risikoafbalancering.

Rentabilitet

Bedriftens og projekters rentabilitet over en given lang periode er afgørende for valget af projektet og finansieringen, når det i øvrigt er vist, at likviditeten kan holdes, indtil indtjeningen og overskuddet kommer.

Det ses ofte, at et projekts rentabilitet vurderes isoleret for projektet – og uden at det er regnet ind i den samlede bedrifts rentabilitetskalkulation. Det kan let give et skævt og uhensigtsmæssigt bedømmelsesgrundlag.

Projektet skal spille sammen med den øvrige bedrift, og synergier, rationaliseringer mv. skal hentes, men det er lige så vigtigt at identificere, hvor der ikke er kapacitet til at dække den samlede bedrift efter investeringen. Det er ikke helt usædvanligt, at jord købes med en forventning om, at maskinparken kan håndtere den samlede nye bedrift – og investeringer kort efter må begrundes i, at

arealet nu betinger en ny maskinteknologi og -kapacitet.

Et godt beslutningsgrundlag for en investering indeholder således en bedømmelse af den samlede økonomi inkl. investeringen ud over den isolerede betragtning af, hvordan investeringen marginalt påvirker driften.

Den gennemsnitlige indtjening i landbruget er forholdsvis lav. Presset for at øge indtjeningen er derfor stor også for bedrifter med en vækststrategi, selvom disse naturligvis i forvejen forudsættes at have en effektivitet og indtjening over gennemsnittet.

Veje til øget indtjening kan samles i fire principielle metoder, hvis vi lige ser bort fra at satse på heldet – og dét at søge at øge indtjeningen ved ren risikotagning af spilagtig karakter.

- Højere produktpriser
- Lavere omkostninger
- Højere effektivitet
- Større produktion

Gennem en årrække har prisniveauet været faldende for landbrugsvarer, men der er muligheder for producenter, der kan levere særlige kvaliteter og finder effektive distributionsveje for at afsætte dem. Kreditmæssigt er det højere prisniveau rigtig interessant, men det skal naturligvis afvejes i forhold til om det er forbundet med ekstra risikofaktorer, stor omkostningsforøgelse og større investeringer til etableringen.

Langt de fleste landmænd leverer gode, men forholdsvis standardiserede, varer, hvor individuelle merpriser ikke kan opnås i større omfang. Konkurrenceparametrene bliver så lave omkostninger og høj effektivitet i det omfang, frembringelsen af effektiviteten ikke

får omkostningerne til at vokse uforholdsmæssigt meget. Man kan sige, at landmandens konkurrenceevne skabes ved at være omkostningsvogter samtidig med, at der kan leveres en ordentlig kvalitet.

En del af udviklingen drives af jagten på faldende gennemsnitsomkostninger (også til tider kaldet stordriftsfordele) i forbindelse med en øget produktion. Da afsætningspriserne typisk kan holdes ved øgede mængder fra landbrugsbedriften, er det en strategi, der kan give succes for mange. Kreditvurderingsmæssigt kan det være vanskeligt at vurdere realismen i de forudsatte forbedringer – og specielt er det vigtigt at være opmærksom på springvis variable omkostninger, der kan betinge, at gennemsnitsomkostningerne stiger ved forskellige produktionsniveauer og risikerer at gøre projektet urentabelt.

Forretningsplanen og økonomianalyserne inkl. rentabilitets- og likviditetsvurderingen er nogle af driftslederens værktøjer, der samtidig kan bruges som bilag til kreditgivningsbeslutningerne.

Driftsledelse

Alle ved, at driftsresultaterne svinger meget fra bedrift til bedrift. Årsagerne til forskellene er mange med forskelle i f.eks. jordbonitet, teknik eller samspil med omverdenen fra bedrift til bedrift. Det er driftslederens ansvar at samle og optimere de mange tråde i en bedrift og udnytte mulighederne bedst muligt. Det enkelte år kan man være uheldig med produktionen, vælge uheldigt salgstidspunkt for produkterne eller have nogle uheldige forderkontrakter. Den gode driftsledelse kan derfor ikke ses på ét år, men typisk over en periode.

Hvis udsagnet:

Held opstår der, hvor den gode forberedelse møder muligheden - står til troende, er kendetegnene for den gode driftsledelse en kombination af god forberedelse og evnen til at se risici og muligheder i god tid samt til at beslutte sig og handle, så de gode tanker og planer rent faktisk bliver realiseret.

Med en stor produktion og ofte snævre økonomiske rammer mellem succes og fiasko, er der heller ikke plads til, at der opstår mange uheld undervejs. Der skal gribes ind omgående og styres bedst muligt mod at begrænse skader fra f.eks. sygdom i besætningen eller store satsninger på prisdispositioner.

Ikke mindst hér er det den gode forberedelse og aktive risikostyring, der er med til at begrænse skader og normalt opnå gode resultater.

Organiser forandringer i projekter

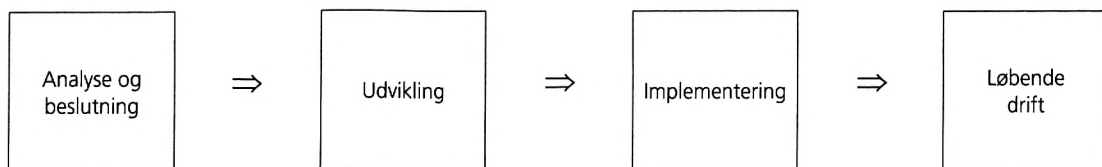
Et centralt element i bedømmelsen af den gode driftsledelse er, at der kan gennemføres fokuserede og effektive forbedringer og forandringer uden, at den løbende drift bliver negativt berørt. Kort sagt skal driftslederen kunne styre driften samtidig med, at der identificeres områder, der skal forbedres.

Der skal så analyseres og besluttet effektive løsninger, som efterfølgende udvikles og implementeres konsekvent og målrettet. Når implementeringen er gennemført, er der igen plads til at identificere nye forbedringsområder.

Processen fremgår af figur 1.

Kreditgivning er ofte forbundet med større investeringer og ganske komplekse projektføløb. Det er helt afgørende, at landmanden er i stand til at styre projektet og dermed re-

Figur 1. Den gode leder er dygtig til at fokusere ledelsesindsatsen i analyse- og beslutningsfasen samt i implementeringsfasen. I udviklings- og driftsfaserne foretages normal ledelsesovervågning



ducere eller eliminere den ekstraordinære projektrisiko.

Netop analysen og beslutningsmaterialet kan genbruges ved kreditbehandlingen, som et godt grundlag for såvel de faktuelle planer som illustration af ledelsesprofilen.

Vurdering af aktiver/panteværdi

Ved sikkerhedsstillelse/pantsætning vurderes aktiverne, og udgangspunktet er, at de sættes til markedsværdi.

Landmænd har mange typer af aktiver, og mange af dem er ikke specifikt relateret til landbrugsbedriften.

Markedsværdien af finansielle aktiver opgøres ud fra markedsværdien, medens erhvervsejendomme opgøres til kapitaliseret nettoindleje på ejendommen.

Landbrugsejendomme sættes også til markedsværdi - men ikke via kapitaliseringsberegning som for andre erhvervsejendomme. Ved landbrug skønnes markedsværdien ud fra en række elementer, hvoraf afkastmuligheder et ét af dem sammen med bl.a. erfaring med landbrugsejendomsmarkedet og tæt kendskab til lokale markedsforhold.

I vurderingen indgår fast ejendom med bolig, jord og driftsbygninger, maskiner og besætning, så det er aktiverne for den sam-

menhængende bedrift, der vurderes - og pantsættes samlet. Siden indførelse af SDO-baserede lån må rullende materiel ikke indgå i belåningsvurderingen, men via tinglysningsloven er der fortsat pant i disse maskiner.

Hvor der netop er handlet mellem uafhængige parter, er der jo et rigtigt godt udgangspunkt for, hvad markedsværdien er. I langt de fleste tilfælde bliver der imidlertid tale om en skønnet vurdering, der kan foretages af en mægler og af realkreditinstitutterne, hvor vurderingen normalt foretages af instituttets egne folk.

Der er mange udfordringer i at værdisætte aktiver, der eksisterer og er i drift. Det kan være selve funktionaliteten af anlægget, dets alder og nedslidningsgrad osv. Dertil kommer omgivelsernes karakter og attraktivitet. Det er oplagt i forhold til boligen, men også for driftsbygninger og jorden har det betydning for udviklingsmulighederne og prisen.

Lokale efterspørgselsforhold spiller en forholdsvis stor rolle, så erfaringer med vurderinger i én landsdel er en god faglig baggrund for at vurdere andre steder men ikke uden oplæring i lokale markedsforhold og etablering af et lokalt erfaringsgrundlag.

Det kan være vanskeligt at sætte markedsprisen for ejendomme i drift. Endnu vanskeligt

gere er det at sætte værdipåvirkningerne for et projekt. Umiddelbart vil investeringsudgiften indgå centralt i overvejelserne, men det er langt fra sikkert, at værdiforøgelsen svarer til investeringen – ligesom den også kan være højere end investeringsbeløbet, fordi projektet netop komplementerer bedriftens produktionsapparat, fremtoning mv.

Produktionstilladelser

Produktionstilladelser, og ofte også leverancekontrakter, leveringsrettigheder og forpligtigelser til andelsselskab mv., indgår normalt i landbrugshandler og er væsentlige elementer i ejendommens omsættelighed og markedspris.

Specielt for animalske produktionsejendomme er det helt afgørende for fuld markedsværdi, at de nødvendige miljø- og produktionstilladelser foreligger samt ofte også, at der er rimelige muligheder for at videreudvikle bedriften. Aktuelt er der offentlig debat om, og kritik af, tempoet i myndighedernes behandling af miljøgodkendelser mv. til landbruget. Der kan vel forudses en løsning af administrative problemstillinger omkring godkendelserne, men substantielt må det forventes, at niveauet af den offentlige regulering af landbrugets produktionsniveau/miljøbelastning, beliggenhed og dyreetisk betingede bestemmelser ikke vil aftage. Tværtimod.

Ejendommens muligheder må ses i det lys – og ligesom det i dag er almindelig kutyme ikke at udvikle en stor husdyrproduktion inde i bymæssigt bebyggede områder, må vi forvente, at der fremover vil være udviklingsmuligheder under gennemsnittet i særligt naturfølsomme områder.

Landmændenes planlægning må tage udgangspunkt i de lokale forhold, men under

alle omstændigheder er det en svær, men vigtig, driftsledelsesdisciplin at sikre samspil med interessenter rundt omkring bedriften, hvad enten det er naboer, myndigheder, tilsynsmedarbejdere eller kunder og leverandører.

Jordpriser

Jordpriserne har været meget stærkt stigende siden årtusindskiftet.

Der er umiddelbart god baggrund for, at jordpriserne en periode har kunnet stige hurtigere end inflationen. Det hænger primært sammen med stigende behov for fødevarer og energi i verden kombineret med en stigende købekraft hos nye grupper af verdensborgere.

Der er ikke et facit på niveauet for jordpriser. Naturligvis indgår produktionskapaciteten og mulighederne på ejendommen sammen med aktuelt bytteforhold og renteniveau, men der indgår i hvert fald andre faktorer end aktuel afkastevne. Jord er ét af de få erhvervsaktiver, der har en vedvarende produktionsevne – og ikke skal afskrives. Det giver landbrugsjord en vedvarende basal værdi, der set over lange forløb må antages at følge den almindelige købekraft/inflationen. Der kan være likviditetsmæssige udfordringer i betaling for fremtidig afkastevne ved erhvervelsen af jorden, men langtidsforventninger indgår som element i værdifastsættelsen.

Jordprisudviklingen fra 1992 til 2007 er vist i figur 2. De meget stærke stigninger i kølvandet på kornprisekspllosionen i efter-sommeren 2007 synes at være en overreaktion, og et realistisk scenarie er, at priserne nu har nået toppen og fremover vil falde tilbage til niveauet i august 2007. Derefter vil priserne formentlig stige i takt med inflationen, måske endda lidt mere, så efter 5-6 år vil jord-

priserne igen have nået det niveau, vi har i dag. På den måde vil der være tale om en forholdsvis blød landing, hvor priserne kommer tilbage til et niveau, som det generelt er økonomisk holdbart at handle jord til. Billedligt talt vil det svare til at lette foden fra speederen og »kørte igennem på grøn bølge« i stedet for at speede op og så bremse for fuld fart ved rødt lys.

Risikostyring

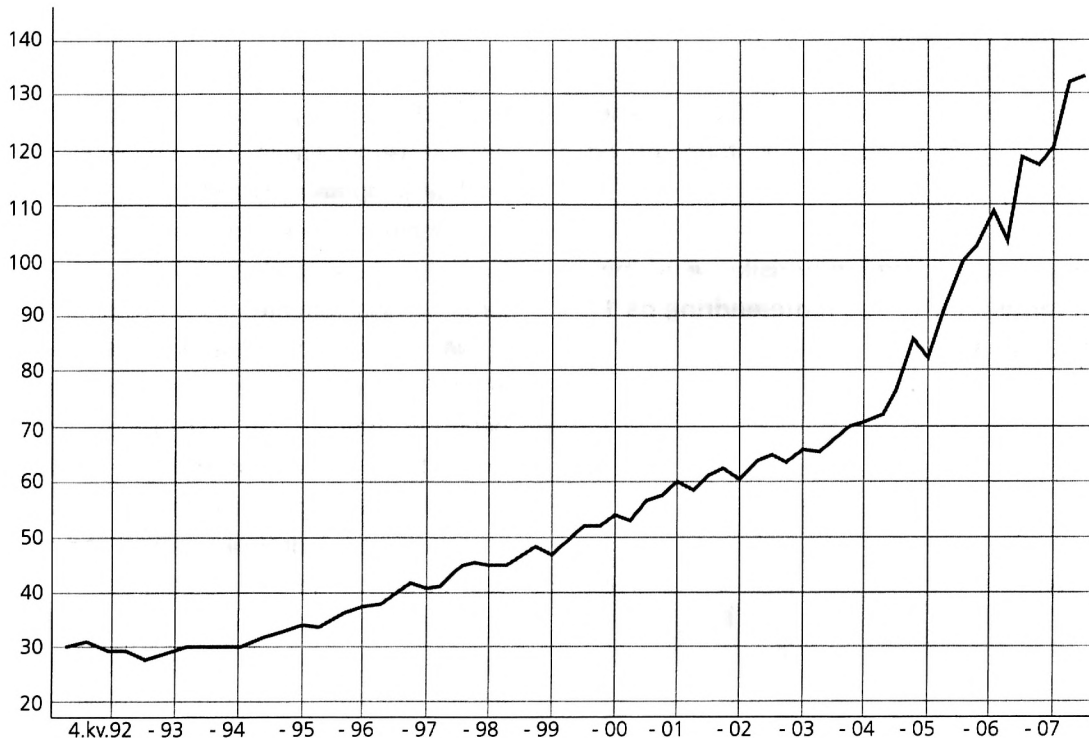
Risikostyring har altid været aktuelt ved investeringer og økonomiske dispositioner, men det tema er blevet yderligere aktualiseret af den finansielle krise her i 2007/2008.

Der har hidtil typisk været set på risikoen

på det enkelte produkt og den enkelte investering. Sammenhænge mellem dispositionerne har dog vist sig væsentlige. Helt oplagt er det at se på sammenhængen mellem aktiv- og passivside, når den finansielle strategi og investeringsstrategien fastlægges. Dermed kan risici i højere grad afbalanceres eller måske helt elimineres. Helt centralt er det at undgå, at alle risici går i samme retning og eventuelt ligefrem forstærker hinanden, som det sker, når aktier og CHF kombineres, og aktiefald fører til valutakurstigninger i en tilflugtsvaluta.

Det ligger også i praksis at lave synlige maksimale udsvingsniveauer for finansielle kontrakter. Forudsigelighed og overskuelig-

Figur 2. Jordprisudviklingen. Prisindeks for ejendomssalg, indeks 100 = år 2006



Kilde: Danmarks Statistik

hed over maksimale tabsniveauer er væsentlige elementer i håndteringen af risici.

Når en økonomisk disposition indgås, er det vigtigt, at både kunde og leverandør er sig bevidst, at udviklingen kan gå anderledes end forventet og ønsket. Hvis forretningen skal indgås, må tab i den situation kunne accepteres og økonomisk honoreres. Hvis det ikke er tilfældet, er det ikke en økonomisk investering, men en gambling, der indgås.

Vurdering af risikoen sker ofte ud fra følsomhedsberegninger. Hvad ændrer resultatet sig med ved 1 kroners afvigelse pr. kg svinekød?, ved afvigelse på 10 pct. på foderprisen? osv.

Rentefølsomheden er meget høj i landbruget

Ét af de områder, hvor følsomheder har været anvendt mest udpræget, er renterisikoen.

Indtil 1990'erne var ca. 80 pct. af landbrugs gæld fastforrentet.

I dag er det lige omvendt. 80 pct. af landbrugs gæld er nu variabelt forrentet, og

renterisikoen er helt oppe på 2,0 mia. kr. ved ændring på ét renteprocentpoint, som det fremgår af figur 3. En lille del af det er rentefordækket via finansielle kontrakter, men det opvejes af, at der også er valutarisiko på en del af beløbet, så den samlede rente- og valutarisiko skønnes at være over de 2,0 mia. kr.

Set i forhold til erhvervets samlede indkomst er renterisikoen blevet meget stor, og specielt for nogle bedrifter har risikoen en karakter og størrelse, så det er aktuelt, at noget af risikoen afdækkes med fast rente for en mindst 10-årig periode.

Også stor følsomhed på foderpriserne

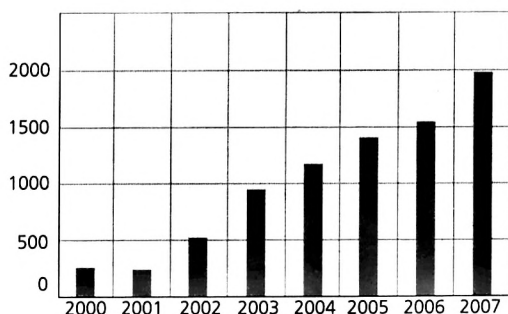
Generelt har danske landmænd været aktive i styringen af foderomkostningerne – ikke alene ved høj effektivitet, men også via udbredt anvendelse af foderpriskontrakter for den del af foderet, der skal indkøbes.

Animalske producenter med høj grad af opfyldelse af harmoniareal vil typisk have lavere rentabilitet end producenter med lav opfyldelse af harmonikravet. Det hænger sammen med, at jordpriserne har et niveau, hvor ikke specialiserede planteproducenter typisk har likviditetsunderskud på markdriften, hvis hele jordprisen skal forrentes til markedsrente.

Når det imidlertid alligevel er attraktivt for kreditgiver, at der er passende areal tilknyttet bedriften, hænger det ikke alene sammen med, at det understøtter miljøgodkendelserne med egen rådighed over jorden, men også at prisrisikoen i driftsøkonomien reduceres ved, at betydelige dele af eget kornforbrug produceres på den samme bedrift, som forbruger det, og dermed reduceres totalrisikoen ved asynkrone svingninger mellem kornpris og afsætningspriserne på animalske produkter.

Figur 3. Udvikling i renterisiko. Ændring af renteudgifter ved renteændring på 1 pct. mio. kr.

Kilde: Dansk Landbrug.



Afslutning

Fortsat letflydende kreditforsyning til landbrugserhvervet er vigtigt for at kunne fortsætte den nødvendige udvikling af erhvervet. Gennem en årrække har fortsatte konjunkturstigninger dannet baggrund for et stigende belåningsgrundlag og dermed været et væsentligt element i kreditbehandlingerne.

I den aktuelle situation synes jordpriserne at have toppet, og et vist tilbagefald er sandsynligt. Dermed vil kreditbehandlingerne i højere grad fokusere på afkastevnen og den

umiddelbare likviditetsskabelse i udviklingsprojekterne.

Det betyder imidlertid ikke, at der ikke fortsat er gode værdier i landbruget og dets aktiver. Risikoen for at jordværdierne vil komme ind i en svingningsperiode eksisterer, men der er god basis for, at justeringsbehovet kan gennemføres som en blød tilpasning tilbage til 2007-prisniveauet.

Risikoniveauet er steget i erhvervsdrift, og aktiv risikostyring er nødvendigt for den til stadighed succesfulde driftsleder.

FINANSKRISE, FORBRUGERE OG INDKØBSVANER

Forbrugerøkonom Ann Lehmann Erichsen, Nordea
og senioranalytiker Troels Theill Eriksen, Nordea

Væksten i fødevarepriserne ser ud til at være overstået. Men der er ikke udsigt til direkte prislefald på fødevarer generelt. Forbrugernes rådighedsbeløb stiger næste år, men der er risiko for, at den øgede købekraft veksles til opsparing frem for forbrug. Forbrugernes bekymringer for prisstigninger på bl.a. energi og mad vokser, mens priserne falder eller stagnerer, fordi forbrugernes bekymringer og forventninger i høj grad "vender bagud" pga. manglende viden om økonomi. Hver fjerde forbruger vil spare på fødevarebudgettet, og det forsøger de at gøre på to måder; dels ved at reducere mængden af fødevarer i indkøbsvognen en smule, dels ved at fylde vognen med flere discountvarer. Fødevareforbruget er blevet mere konjunkturfølsomt, og så er væksten i forbruget af økologiske varer vokset kraftigt.

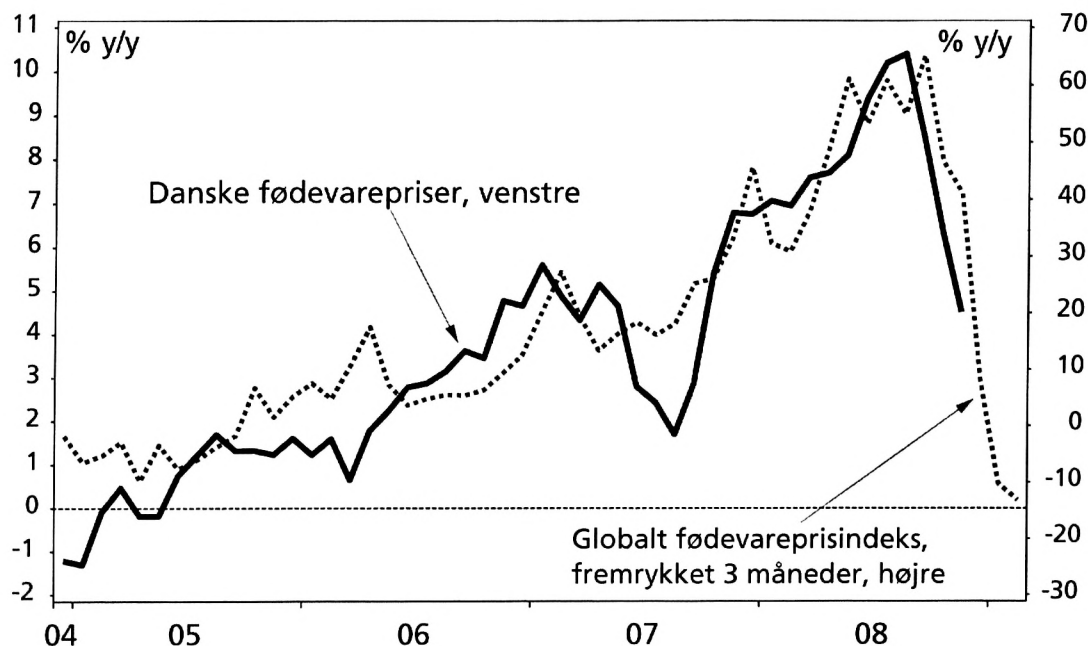
Tegn på lavere vækst i de danske fødevarepriser

Den efterhånden 2 år lange afmatning på boligmarkedet har bidraget til at trække privatforbruget ned. Det er vigtigt at understrege, at finanskrisen og den økonomiske afmatning ikke udelukkende har påvirket dansk økonomi i negativ retning. Således har husholdningerne fået mere luft i budgetterne via de betydelige fald i råvarepriserne. Faldet i råvarepriserne har allerede medført, at inflationen er aftaget fra 4,3% i august til 2,7% i november måned. Denne tendens vil fortsætte frem

til næste sommer, hvor det er Nordeas forventning, at den samlede inflation når helt ned omkring 1%.

Den direkte positive indflydelse på husholdningernes rådighedsbeløb kommer i høj grad via et fald i priserne på benzin og opvarmning. Men samtidig stiger fødevarepriserne ikke så kraftigt som tidligere, og i Nordea anser vi den kraftige vækst i fødevarepriser i Danmark, som vi har set gennem det seneste par år, for at være overstået. Det peger det globale fødevareindeks ligeledes på, jfr.

Figur 1. Tegn på lavere vækst i danske fødevarepriser



Kilde: Danmarks Statistik og The Economist

figur 1, om end der næppe er udsigt til direkte prisfald på fødevarer i Danmark generelt.

Med vedtagelsen af Finansloven for 2009 får husholdningerne glæde af skattelettelser på godt 9 mia. kr. til næste år. I kombination med de lønstigninger på godt 4%, som en stor del af arbejdsmarkedet har aftalt, er der trods stigende arbejdsløshed udsigt til en stor fremgang i husholdningernes disponible realindkomst til næste år. På grund af den relativt høje kompensationsgrad ved ledighed i Danmark vil den negative påvirkning af den stigende arbejdsløshed nemlig være begrænset. Samlet set er der derfor mulighed for en mindre fremgang i det private forbrug til næste år, selvom afmatningen på boligmarkedet, styrtdykket på aktiemarkedet og de seneste års rentestigninger trækker i retning af, at

mange husholdninger ikke fuldt ud vil udnytte den øgede købekraft til forbrug, men derimod øge deres opsparing.

Hvad er det, der bekymrer forbrugerne i forbindelse med finanskrisen?

Nordea har dels i februar, dels i november 2008 fået Synovate til at gennemføre en undersøgelse, hvor omkring 1.000 voksne danskere blev spurgt om, hvilke af et udvalg af økonomiske områder af betydning for privatøkonomien der bekymrede dem, og i hvor høj grad de var bekymrede på en skala fra 1 til 5. Målingerne viser, at forbrugernes bekymringer for prisstigninger stiger stille og roligt. Stigende fødevarepriser var noget, som bekymrede 31% af forbrugerne i februar, nu er tallet 37%. Bekymringen var og er særlig udpræget hos kvinder og hos personer med

indkomster under 299.999 kr. om året. Stigende benzin/dieselpriiser var noget, som bekymrede 34% af forbrugerne i februar, nu er tallet 35%. Her var og er bekymringen størst hos børnefamilier, indbyggere i Region Sjælland og i Region Nordjylland. Stigende energipriiser (varme og el) var noget, som bekymrede 37% af forbrugerne i februar, nu er tallet 48%. Bekymringen var og er særlig udpræget hos kvinder og hos personer med indkomster under 299.999 kr. om året.

Det er overraskende, at bekymringen vokser omvendt proportionalt med priserne. I løbet af 2008 har olieprisen været meget bevægelig. I sommer nåede olieprisen eksempelvis op på det højeste niveau nogensinde i faste priser. Herefter har vi oplevet et meget betydeligt fald i olieprisen, der primo december lå på det laveste niveau i mere end tre år. For forbrugerne vil stigende og faldende oliepriser næsten omgående slå igennem på benzintankens prisskilte. Derfor er disse skilte en

nem måde at holde sig orienteret om energiprisernes niveau, og derfor er det overraskende, at bekymringen stiger hos forbrugerne i stedet for at falde. Det viser, at forbrugernes forventninger i høj grad "vender bagud".

Det forhold, at forbrugernes bekymringer ikke "vender fremad", skyldes i høj grad, at forbrugerne mangler viden om de økonomiske årsagssammenhænge i samfundet¹. Derfor vil forbrugerne ikke oversætte informationerne fra medierne og bedømme, hvad de betyder for deres egen økonomi. Derfor stiger den diffuse bekymring i takt med, at medierne flyder over med kriseretorik.

Hvad vil forbrugerne gøre ved deres bekymringer over de stigende priser?

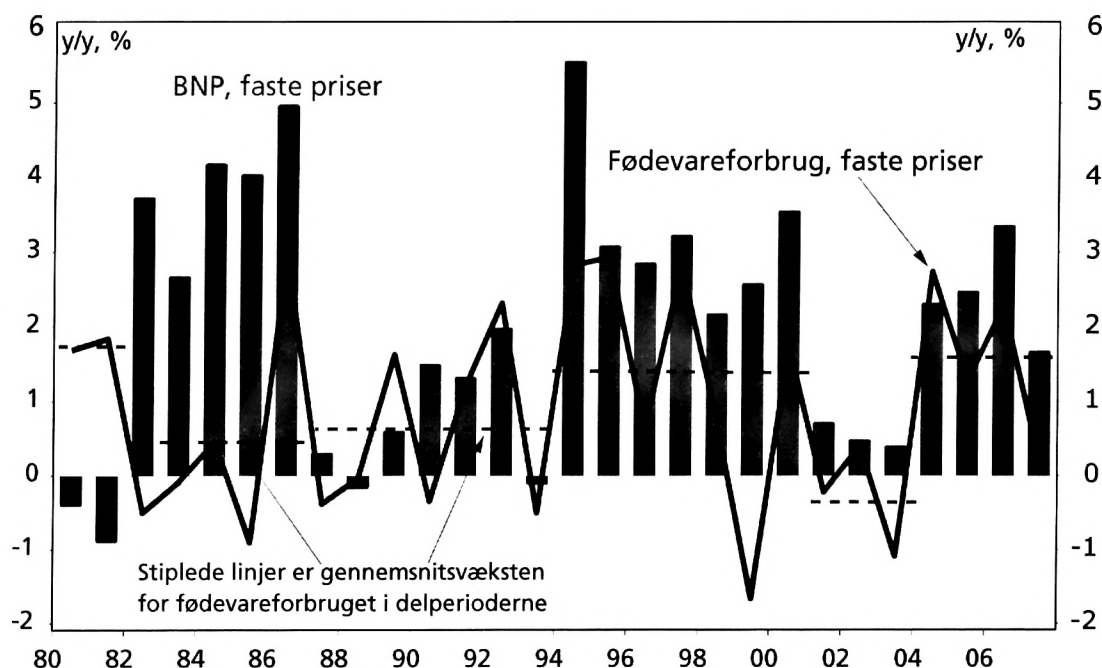
Det fremgår af figur 2, hvordan forbrugerne vil håndtere deres bekymring i et marked med stigende priser og finansuro.

I februar ville halvdelen spare på varmen, nu er det faldet til to ud af fem. Faldet kan

Figur 2. Det vil husholdningerne gøre, når priserne stiger, men hvor længe?

Det vil husholdningerne (ja, vil gøre + ja, vil sikkert gøre)	Måling for Nordea Februar 2008	Måling for Nordea November 2008
Spare på varme og el	51%	40%
Købe billigere mad	28%	23%
Købe færre forbrugsgoder - Færre besøg på café - Restaurant - Tøj, møbler osv.	28%	34%

Figur 3. Fødevarerforbruget er blevet mere konjunkturfølsomt
 (økonomisk vækst og fødevarerforbrug under høj- og lavkonjunktur)



Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken

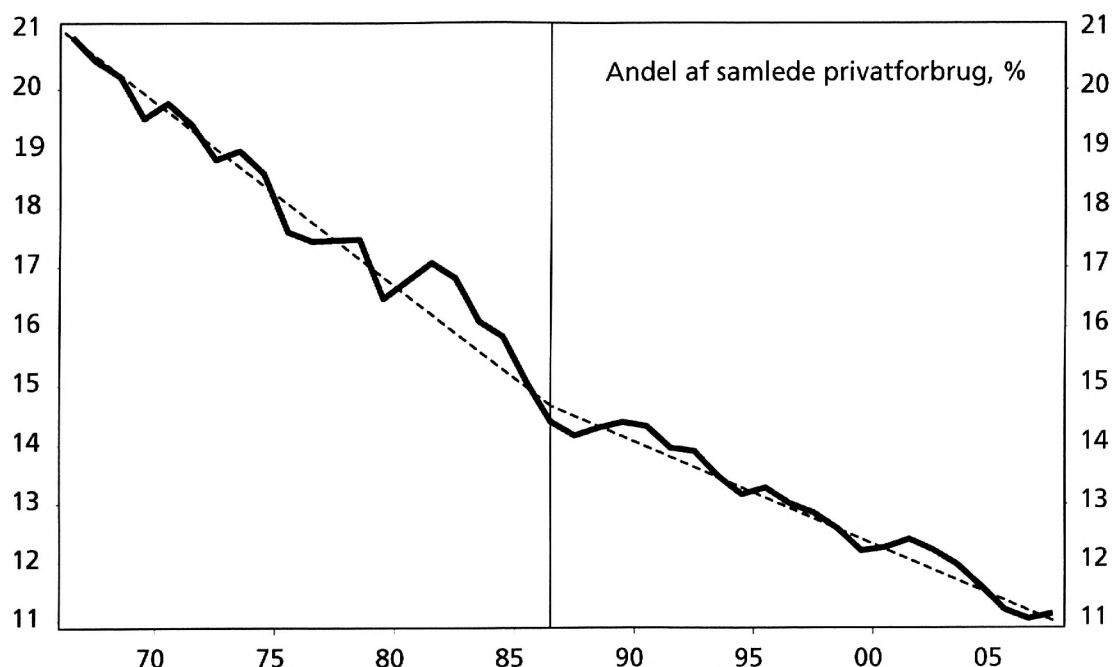
efter vores opfattelse bedst forklares ved, at det nok synes nemmere at spare på varmen, når fyringssæsonen lakker mod enden, end når den tager sin begyndelse. Varme er en nødvendighedsydelse, som vi er meget afhængige af i vores klima uanset prisen. Derfor vil forbruget heraf kun ændre sig langsomt.

Når det drejer sig om fødevarer, ville godt og vel én ud af fire købe billigere mad eller på anden vis forsøge at begrænse denne udgift. Det var meldingen i foråret, og der ses nu et lille fald og spores en vis træthed, da målingen viser et lille fald. Det kan være svært at spare på nødvendighedsvarer, som fødevarerne hører til. Vi kan da også tydeligt se, at forbrugerne nu har skiftet fokus og strategi. Kan man ikke spare nok på nødvendigheds-

varerne, rettes blikket mod andre mere luksusbetonede forbrugsvarer og ydelser som tøj, elektronik, møbler, restaurant- og cafebesøg m.m.

I februar ville hver fjerde spare på øvrige forbrugsvarer og ydelser, nu er det hver tredje. Det fremgår også af tal fra Danmarks Statistik for udviklingen i detailhandlen siden da, at finans- og boligkrisen nu rammer med fuld kraft. Ikke mindst det konjunkturfølsomme tøjsalg er faldet kraftigt, men også salget af andre varige forbrugsgoder, herunder elektronik, møbler, ure og smykker, er under hårdt pres. Salget af fødevarer målt i mængder er også faldet, men i mindre omfang. Opbremsningen i detailhandlen er den mest voldsomme i nyere tid.

Figur 4. Forbruget af fødevarer udgør en fortsat mindre andel af det samlede privatforbrug



Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken

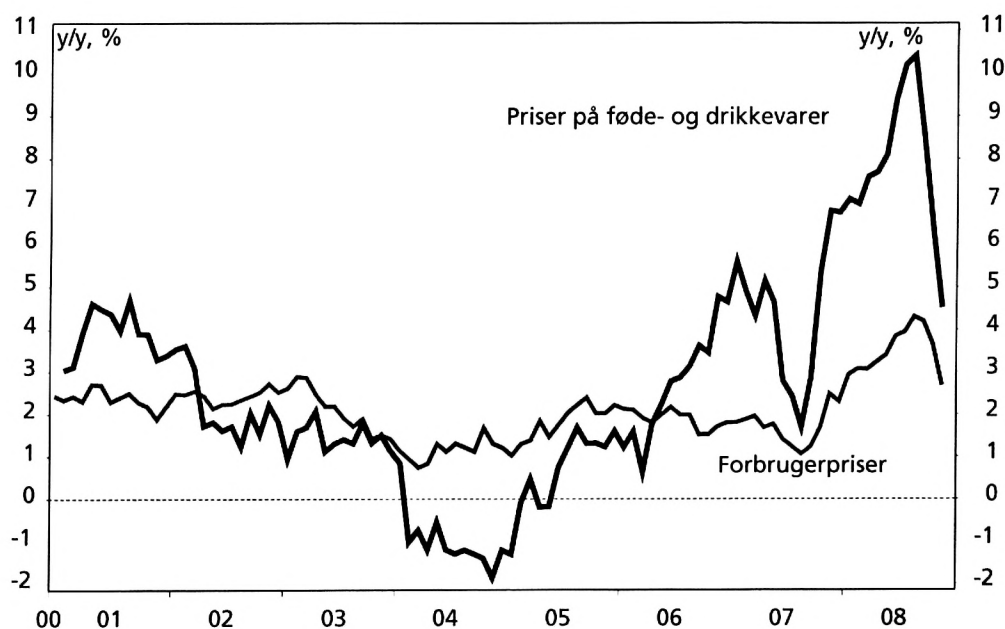
Men hvad betyder finanskrisen og kriser i det hele taget for forbrugernes realforbrug af fødevarer?

Det fremgår af figur 3, at fødevarerforbruget tilsyneladende er blevet mere konjunkturfølsomt de senere år. Figuren viser fødevarerforbruget under både høj- og lavkonjunkturer.

Ser vi tilbage på tidligere økonomiske perioder i nyere tid som eksempel 1980-82, hvor Danmarks økonomi var udsigtsløs, var der pæn vækst i det private fødevarerforbrug, mens den økonomiske vækst var negativ. I årene derefter og frem til 1987 var det næsten omvendt, væksten i fødevarerforbruget var ganske moderat, mens den økonomiske vækst var høj. I perioden fra 1988 til 1993 var væksten i det private fødevarerforbrug gen-

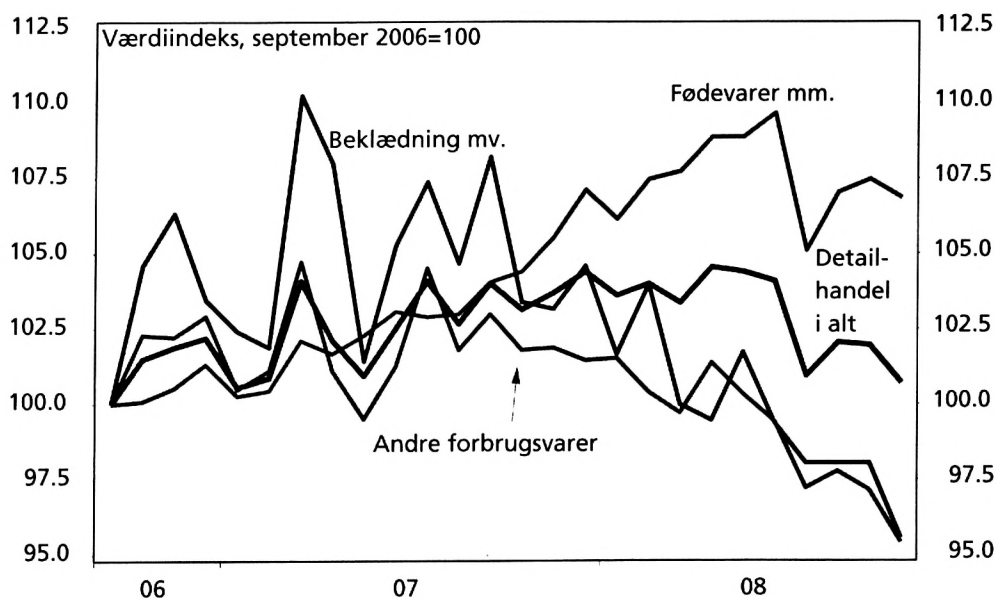
nemgående højere end i den foregående periode, mens den samlede vækst i samfundsøkonomien var betydelig lavere. Figur 3 viser et vist vendepunkt i vores forbrug af fødevarer efter 1994, så dette i højere grad følger væksten i de samlede økonomiske aktiviteter i samfundet, end vi tidligere har set. Så uagtet at vores forbrug af fødevarer nødvendigvis er rimeligt stabilt, så kan det forhold, at fødevarerforbruget er blevet noget mere konjunkturfølsomt, være et udtryk for, at vores forbrug af fødevarer består dels af et basisforbrug, og dels i stigende grad af et luksusforbrug. Det er luksusforbruget, vi kan justere op og ned, når der er vækst og recession.

Figur 5. Kraftige stigninger i fødevarepriserne har bidraget til, at...



Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken

Figur 6. ... fødevarer i løbet af de sidste par år har fyldt en større andel af den samlede værdi af detailhandlen



Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken

Forbruget af fødevarer udgør en fortsat mindre andel af det samlede privatforbrug

Det overordnede billede af udviklingen i det private forbrug af fødevarer ses i figur 4.

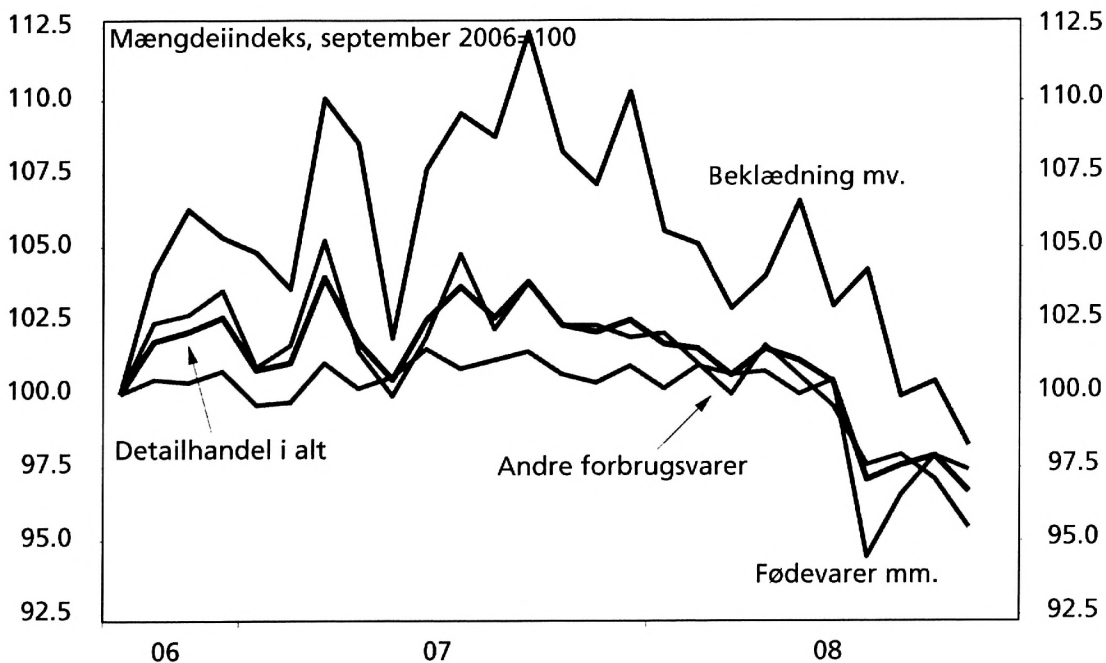
Heraf fremgår, at forbruget af fødevarer fylder mindre og mindre i husholdningernes budgetter. I løbet af de seneste 40 år har udviklingen betydet, at madvarer kun fylder cirka det halve i budgettet i dag i forhold til slutningen af 60'erne. Det skyldes ikke, at vi er holdt op med at spise, men er derimod et resultat af den almindelige velstandsudvikling og en kraftig stigning i det øvrige forbrug. Samtidig er der trods alt begrænsninger på, hvor meget vi – i hvert tilfælde mængdemæssigt – kan forbruge.

At dømme på det seneste års udvikling i detailhandlen er der sat en midlertidig stopper for udviklingen vi har set i figur 4. De kraftige stigninger i fødevarepriserne, vi har haft gennem de seneste to år, jf. figur 5, har nemlig bidraget til, at fødevarerne i løbet af de sidste par år har fyldt en større andel af den samlede værdi af detailhandlen, jf. figur 6.

Detailhandlen med fødevarer målt i mængder har derimod nogenlunde fulgt den samlede detailhandel de sidste par år, jf. figur 7.

Det er altså fødevareprisstigningerne, der trækker værdiindekset op, mens mængdeindekset viser en faldende tendens. Det viser, at når hver fjerde forbruger peger på, at de vil købe billigere mad eller spare på maden, ja så

Figur 7. Detailhandlen med fødevarer målt i mængder har fulgt den samlede detailhandel de sidste par år



Figur 8. Økologiske fødevarer udgør en fortsat større andel af den samlede detailhandel med fødevarer m.m.

	2003	2004	2005	2006	2007
Økoandelen	2,1%	2,1%	2,3%	2,7%	3,4%

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken

lader det til, at de også forsøger at leve op til det ved at forbruge mindre mængder. Men de kraftige prisstigninger har indtil videre betydet, at de ikke har sparet noget.

Andre forbrugsmønstre

Der er dog ingen tvivl om, at forbrugerne har forsøgt at spare på fødevarerbudgetterne på andre måder end ved at reducere mængden af indkøbte varer. De har i stedet i højere grad valgt at øge deres fokus på prisen ved hyppigere at købe ind i discountsupermarkeder. Finanskrisen har givet denne butikstype mange kunder og vækst i omsætningen. Nogle forbrugere har utvivlsomt også byttet dyre varer ud med billigere kvaliteter for eksempel ved at veksle bøffen med en hakkebøf, ligesom øget salg af mel peger i retning af, at flere har fået lyst til selv at bage deres brød.

Til trods for discountvæksten så indeholder danskernes forbrug af fødevarer tilsyneladende overordnet set stadig et stort element af luksusvarer, som vi nødtigt slipper. Et kig ind i forbrugsundersøgelsen fra Danmarks Statistik viser bl.a., at en familie med to børn hver måned bruger over 500 kr. alene på chokolade, is og slik.

Udover discountvækst er der også kraftig vækst i salget af de økologiske varer jf. figur 8, der viser, at de økologiske fødevarer udgør en fortsat større andel af den samlede detailhandel med fødevarer m.m.

Figur 8 viser, hvor meget de økologiske varer fylder af den samlede detailhandel.

Økologiske konsummælksprodukter udgør eksempelvis alene omkring 47% af alle solgte konsummælksprodukter, og er i øvrigt det økologiske produkt, der sælges mest af.

Denne ændring i forbruget kan være tegn på, at der er en stigende bevidsthed om i hvert tilfælde visse økologiske produkters kvaliteter. Vi har ikke talmateriale nok til at se præcist hvor meget "luksus" der udover økologien er gået i forbruget, og vi kan heller ikke give et klart bud på i hvilket omfang, denne udvikling vil blive ramt af finanskrisen. Det skyldes, at vi ikke har en lang tal-historik, hvad angår forbruget af økologiske varer fra tidligere økonomiske perioder. Figur 3 viser, at fødevarerforbruget som sådan er blevet mere konjunkturfølsomt, men vi ved ikke, om den samme tendens gør sig gældende mht. de økologiske varer. Vi tvivler dog på, at fi-

nanskrisen i sig selv for alvor vil påvirke forbruget af økologiske varer, som forbrugerne allerede har gjort til en del af deres forbrug. Men muligvis vil finanskrisen påvirke væksten i forbruget af nye økologiske produkter, således at forbrugerne ikke uden videre lukker

nye typer at økologiske produkter ind i køkkenet lige med det første, men holder sig til de produkter, de allerede kender. Samtidig forventer vi, at forbruget af øvrige luksusfødevarer bliver ramt.

Litteratur

Danmarks Statistik. Statistikbanken.dk

Danmarks Statistik. Detailomsætningsindeks oktober 2008

Synovate. Spørgeundersøgelse foretaget af Synovate (tidligere Vilstrup) for Nordea blandt 1.017 personer i alderen 16 – 65 år. Undersøgelsen blev foretaget i februar og gentaget i november 2008.

The Economist.

TNS Gallup. Spørgeundersøgelse foretaget af TNS Gallup for Nordea blandt 4.481 voksne. Undersøgelsen blev foretaget i 2006 i Danmark, Finland, Norge og Sverige.

¹ En spørgeundersøgelse gennemført af Synovate for Nordea i Danmark, Finland, Norge og Sverige, hvor 4.481 voksne deltog i 2006, viste bl.a., at danskerne var de mindst interesserede i hele Norden i at læse om økonomi i aviser og på internettet, og kun én ud af seks danskere gør det dagligt eller næsten dagligt, mens hver tredje aldrig læser om økonomi.

DERFOR GØR FINANSKRISEN TUREN TIL SUPERMARKEDET BILLIGERE

Informationsdirektør Jens Juul Nielsen, Coop

Gennem de seneste 15 måneder er vi blevet bombarderet med historier om, at priserne på dagligvarer er steget markant. Det begyndte for alvor efter sommerferien 2007, og fra starten har alle parter – eksperter, producenter, myndigheder og detailhandel – været enige om én ting: Det skyldtes de stigende råvarepriser.

Men undervejs er der kommet mange påstande om, at flere af parterne har udnyttet situationen til at øge deres avancer. Blandt andet har detailhandelen stået for skud. Det er muligt, at der er enkelte produkter, hvor avancen er steget mere end prisforhøjelsen, men der er andre, hvor den er faldet, og samlet set kan vi konstatere, at vores bruttoavance i denne 15 måneders periode ikke er forbedret, men tværtimod været sat under yderligere pres.

Vi har altså ikke lukreret og nydt godt af den prisudvikling.

Undervejs har vi også oplevet, at konkurrencemyndighederne offentliggør rapporter, der hævder, at der er for lidt konkurrence i dansk dagligvarehandel. For os, der befinder os ude i virkeligheden, er det en grotesk påstand. Sektoren har tre store grupper med 10 forskellige kæder, vi har herudover fire udenlandske discountkæder – heraf to meget kapitalstærke tyske kæder – og et butiksareal, der er så stort, at det kunne dække en befolk-

ning, der er 3 gange så stor som de 5 millioner, vi har som kunder i dag.

Vi oplever en virkelighed med en benhård konkurrence, hvor marginalerne er meget små, og afstanden mellem succes og fiasko hårfin. At der er så hård konkurrence bekræftes også af, at Danmark antageligt er det land i verden, der på ugebasis har den mest massive tilbudsmarkedsføring med stadig større tilbudsaviser, der udgives i kampen om kundernes gunst.

Set med vores øjne har detailhandelen ikke vundet på fødevarekrisen, tværtimod har det kun været med til at forstærke en i forvejen uhyre hård konkurrence.

Nu falder råvarepriserne. Hvad ske der så med forbrugerpriserne?

Vi tror, at turen til supermarkedet bliver billigere. Det er der flere grunde til.

De tre parter der påvirker priserne

Prisudviklingen hos os påvirkes af vores leverandører, vores kunder og vores konkurrenter.

Den første part, der påvirker priserne er forbrugerne.

De er lige nu påvirket af:

- Ekstrem omfattende medieomtale af økonomisk krise
- Usikkerhed om stigende renter
- Frygt for arbejdsløshed

Det har fra og med september resulteret i en af Danmarkshistoriens hurtigste opbremsninger i forbruget.

Når man spørger danskerne, hvad de vil spare på, så kommer fødevarer – ifølge GfK – først på en 9. plads. Derfor er det tydeligt, at det er andre brancher, der rammes hårdere og tidligere: Ejendomme, biler, rejser, langvarige forbrugsgoder og restauranter er eksempler, hvor en pludselig økonomisk recession slår ned, både tidligere og hårdere.

Men turen er kommet til fødevarebranchen. Forbrugernes ændrede humør har nu den effekt, at de er mere optagede af pris, end de var for et halvt år siden. Det har medført tre ting:

1. Større salg i discountbutikkerne
2. Større salg af private label
3. Flere tilbudsvarer

Grundlæggende vil forbrugerne i videst muligt omfang fastholde de varer, de er vant til. Når de oplever, at de kan få deres varer væsentlig billigere i en anden butik, end de er vant til, så flytter mange en stor del af deres indkøb over til Fakta og andre discountbutikker.

Samtidig ser vi, at discountbutikkernes ekspansion fortsætter. Tre ud af de fire udenlandske discountkoncepter i Danmark har alle varslet mange ny-etableringer. De to danske – hvor Fakta er den ene – vil selvfølgelig også vokse, dels gennem større omsætning i de etablerede butikker, dels gennem etablering af nye. Fakta vil næste år åbne en ny butik om måneden, og inden for yderligere et par år er målet, at kæden skal have 400 butikker – i dag er der godt 350.

Dertil kommer, at vi vil se flere discountvarer i supermarkeder, varehuse og også i minimarkeder og nærbutikker. Jeg vil vende tilbage til, hvad Coop forventer specifikt hos os selv.

Lad os kigge lidt tilbage i tiden til en af de økonomiske kriser, der skabte den største ændring i forbrugernes adfærd, kartoffelkuren, i slutningen af 1986. Det skabte genembruddet for discount. Dengang var der ca. 250 discountbutikker i Danmark – i dag er der 1200. Kartoffelkuren gjorde det samtidig social acceptabelt at handle i discount – før da tog mange pæne mennesker en indkøbspose fra andre butikker med for at camouflage flere indkøbene i de mere primitive discountforretninger.

Vi kan selv konstatere, at vores egen Fakta har haft en fantastisk udvikling i år med en vækst på omkring 12 procent.

Så det er det ene resultat i dagligvarehandelen: Mere discount.

Den 2. ting, forbrugerne vælger at gøre, er, at de går mere på tilbudsjagt. Vi kan allerede nu se mange dagligvarekæder være uhyre flittige annoncører med uge- og dagstilbud som supplement til tilbudsaviserne. Det er blevet sæson for tilbudsjægerne.

Hertil kommer, at flere vælge kædernes egne billigere mærker – hvilket jeg skal komme tilbage til.

Så samlet set vil forbrugernes reaktion kunne koncentreres på tre områder:

- De vil handle mere discount
- De vil købe flere private label varer
- De vil købe en større andel varer på tilbud

Leverandørerne

Den 2. part – udover forbrugerne – der vil påvirke udviklingen hos os, er leverandørerne.

De presses fra to sider:

De får højere omkostninger som følge af stigende renter, og de vil opleve mindre afsætning. De vil få vanskeligt ved at tilpasse alle deres omkostninger så hurtigt. Derfor har de to muligheder: At hæve priserne for at få dækket deres omkostninger. Eller at sænke dem for at øge salget og vinde markedsandele. Mange vil formentlig forsøge det første, at hæve priserne over for os.

Dette vil vi ikke acceptere, med mindre der er dokumenterbare meget gode grunde til det. Under alle omstændigheder kan vi konstatere, at leverandørerne i hvert fald ikke står klar til at sænke deres priser over for os i samme tempo, som de satte dem op, da råvarepriserne steg.

Men der vil komme nogle prisfald. Vi har set de første på mel-produkter og på mælk.

Den gennemsnitlige pris på en liter mælk i Coop er faktisk faldet næsten 1 kr. siden højdepunktet i maj 2008. Årsagen til dette er:

- Forbrugerne køber i højere grad de billigere varianter
- Vi har oftere mælk på tilbud
- Prisnedsættelser på Danmælk i slutningen af maj og på Thise i begyndelsen af november

Og så er det i øvrigt værd at bemærke, hvordan priserne på mælk har udviklet sig over en længere periode. I 2001 kostede en liter mælk i gennemsnit 5 kr. På de 7 år, der er gået, er den steget med i alt 50 øre, så den gennemsnitlige pris, forbrugerne betaler er 5,50 kr. Det må siges at være en yderst beskedne udvikling. Forklaringen er lanceringen af Danmælk, som er en discountvariant fra Arla, og et prisfald i slutningen af 2003, hvor Coop af konkurrencemæssige årsager valgte at sætte priserne ned.

Det afspejler samtidig et nyt element i forhold til tidligere. At der i hver varekategori er blevet flere valgmuligheder for forbrugerne. Man kan i dag vælge at købe en discountmælk til 4 kr. literen eller en økologisk mælk fra et mindre lokalt mejeri til 10 kr. literen. Man kan vælge en billig-øl til 2 kr. flasken eller en specialøl fra et mikrobryggeri til 20 kr.

Påvirkningen på priserne fra leverandørernes side vil altså trække i begge retninger.

Konkurrenterne

Den 3. part, der påvirker os, er vore konkurrenter. De vil formentlig også fokusere mere på pris. De vil satse mere på deres private la-

bels, have flere tilbud, mere discount og fast lavpris.

Denne udvikling er allerede i fuld gang. Markedsføringen er flyttet i et vist omfang fra fokus på kvalitet til fokus på pris.

Det betyder, at der markedsføres billigere varianter i højere grad. Der bliver så at sige mindre oksemørbrad og mere hakket kød i tilbudsaviserne.

Konkurrencen, aktørernes valg af tilbudsvarer og fokuseringen på egne mærker vil altså også være medvirkende til, at turen til supermarkedet bliver billigere.

Private label

Coop satser i denne situation i højere grad på private label – vores egne varemærker. Og jo mindre villige mærkevareleverandørerne er til at lade prisfald på råvarer gå videre til os og forbrugerne, jo stærkere bliver vores satsning på vores egne varemærker i sagens natur.

Når kunderne vil slippe billigere, og de ikke går i discount, så er private labels en mulighed, mange griber til. Tydeligst har det indtil nu i år været på en række mindre synlige vareområder, eksempelvis rengøringsmidler. Det er varer, der står gemt af vejen under køkkenvasken. Her kan vi godt spare, uden at det kan ses.

I Coop vil vi i 2009 øge vores satsning på private labels ganske kraftigt. Vi har vores egne vare mærker i tre serier:

1. x-tra, som er vores discountserie. Det er de billigste varer, udviklet som en direkte konkurrent til discountbutikkerne. Vi er allerede i gang med at opruste på dette område, som man kan se i vores markedsføring. I 2009 kommer der en del nye produkter til, markedsføringen skrues yderligere op, og de bli-

ver endnu tydeligere i butikkerne. Når prisen bliver vigtigere for kunderne, er det klart, at en stærk discountserie er et rigtigt godt våben. Vi vil forstå at bruge det.

2. Coop er vores serie, der er den mest direkte konkurrent til mærkevarerne. Her kan kunderne typisk spare 10-15 procent i forhold til mærkevarerne.

3. Ånglamark er vores serie – der omfatter økologi, miljø og allergi – og som altså har kvaliteter ud over de traditionelle mærkevarers. I år er vi for første gang begyndt at markedsføre dette fælles omtanke-brand på TV, hvilket har vakt betydelig opsigt. Det fortsætter vi med, for vi kan se, at det har nogle meget flotte tal for vækst.

Vi forventer, at vi øger salget af private labels med cirka 20 procent i 2009, som følge af de aktiviteter vi har planlagt, og den adfærd vi ser hos forbrugerne.

Hvad Coop ikke gør...

Disse påvirkninger fra forbrugerne, konkurrenterne og leverandørerne har naturligvis stor indflydelse på, hvad vi gør i Coop. Men det har også indflydelse på, hvad vi ikke gør. Og det er blandt andet:

- Vi går ikke i priskrig. Fordi det er for kostbart og for kortsigtet. Og vi fastholder vores strategi gennem de seneste år, hvor vi har investeret massivt i vores butiksnät i form af moderniseringer og nyetableringer for omkring 1 milliard kr. om året.
- Vi dropper ikke ansvarlighed som et område, der adskiller os fra vore konkurrenter. Tværtimod opprioriterer vi denne langsigtede værdibaserede satsning i de kommende 3 år, hvor vi i begyndelsen af 2009 offentliggør en samlet plan for vores ansvarlighedsarbejde in-

den for klima, sundhed, miljø/økologi og etisk handel fra 2009-2011.

- Vi slipper ikke vores høj kvalitetsvarer. De seneste år har gjort danskerne langt mere villige til at betale for kvalitet, når det gælder fødevarer. Det tror vi ikke, at de slipper helt, og det vil også vende tilbage. Eksempelvis ser vi fortsat pæn vækst på vores Premium oksekød. Vi har fortsat større stigning på dette end på det almindelige kød – dog kan vi også se finanskrisen have sin indvirkning på de dyreste udskæringer. Premium oksemørbraden afsættes ikke så stærkt som tidligere.

Konklusionen er, at der sker en opbremsning i udviklingen på premium produkter. Vi kom-

mer ikke til at se samme vækst som, vi har gjort de seneste år. Men forbrugere, der har smagt bedre kvalitet på kød eller vin, vil fastholde deres vaner.

Så der er ting, vi ikke gør. Og der er ting, som vi gør. Det er:

- Mere private labels
- Giver forbrugerne et billigere alternativ – og markedsfører det.
- Og øger vores effektivitet, så vi fortsat kan reducere vores omkostninger.

Derfor gør finanskrisen turen til supermarkedet billigere.

DEN DANSKE AGRO- OG FØDEVARESEKTOR – UNDER DEN FINANSIELLE OG ØKONOMISKE KRISE

Af Ph.D., cand. agro. & merc., Henning Otte Hansen,
Fødevareøkonomisk Institut, Københavns Universitet

Hele verden er påvirket af fødevarekrisen, finanskrisen og den økonomiske krise. De tre kriser hænger mere eller mindre sammen: De finansielle krise var med til at forstærke fødevarekrisen, og den økonomiske kriser er direkte afledet af den finansielle krise. Alligevel kan man godt forsøge at skille de tre kriser af og analysere deres årsag samt mulige konsekvenser for den danske agro- og fødevaresektor. Fødevarekrisen er - indtil videre - reelt overstået, og finanskrisen er sandsynligvis også ved at toppe. Den økonomiske krise i form af recession, fastlåst lav-konjunktur og manglende tillid til den økonomiske udvikling er først lige begyndt og kan blive langvarig. De tre kriser har - og vil - ramme den danske agro- og fødevaresektor. Faldende efterspørgsel, økonomisk usikkerhed og likviditetsmangel vil påvirke sektoren negativt. Omvendt ser den danske agro- og fødevareindustri ud til at være relativt robust, og krisen kan resultere i en fornyet positiv international konsolidering og strukturudvikling i sektoren.

Tre kriser

Danmark og den danske fødevaresektor står midt i tre kriser: Fødevarekrisen, den finansielle krise og den økonomiske krise.

Finanskrisen startende i USA med faldende ejendomsværdier, bank-krak og store aktie-

kursfald. Denne finanskriser ser nu ud til at være toppet, og de finansielle markeder er sandsynligvis ved at være mere stabile.

Finanskrisen var imidlertid også med til at starte fødevarekrisen. Ejendomsspekulanter i især USA holdt op med at investere i ejen-

domme og flyttede fokus hen på råvaremarkedet, herunder bl.a. kornbørserne, hvor en begyndende prisstigning var under opsejling. Denne spekulation på kornmarkedet - sammen med virkningerne af de meget små lagre, anvendelse af korn til bioenergi, dårlig høst og stigende efterspørgsel fra Fjernøsten - fik priserne til at eksplodere. I praksis er fødevarekrisen allerede overstået nu.

Den tredje krise, den økonomiske krise - er lige begyndt. Den økonomiske krise er afledt af den finansielle krise og omfatter økonomisk lavkonjunktur, stigende arbejdsløshed, faldende forbrug og mindre investeringer. Denne økonomiske velfærdskrise ser vi kun starten af, men trods diverse økonomiske

hjelpepakker og indgreb rundt omkring i verden er der næppe tvivl om, at denne krise kan blive både hård og langvarig. Vi ser allerede nu tegn på negativ økonomisk vækst i flere lande.

De tre krisers hidtidige forløb - samt en vurdering af den fremtidige udvikling - er skitseret i figur 1.

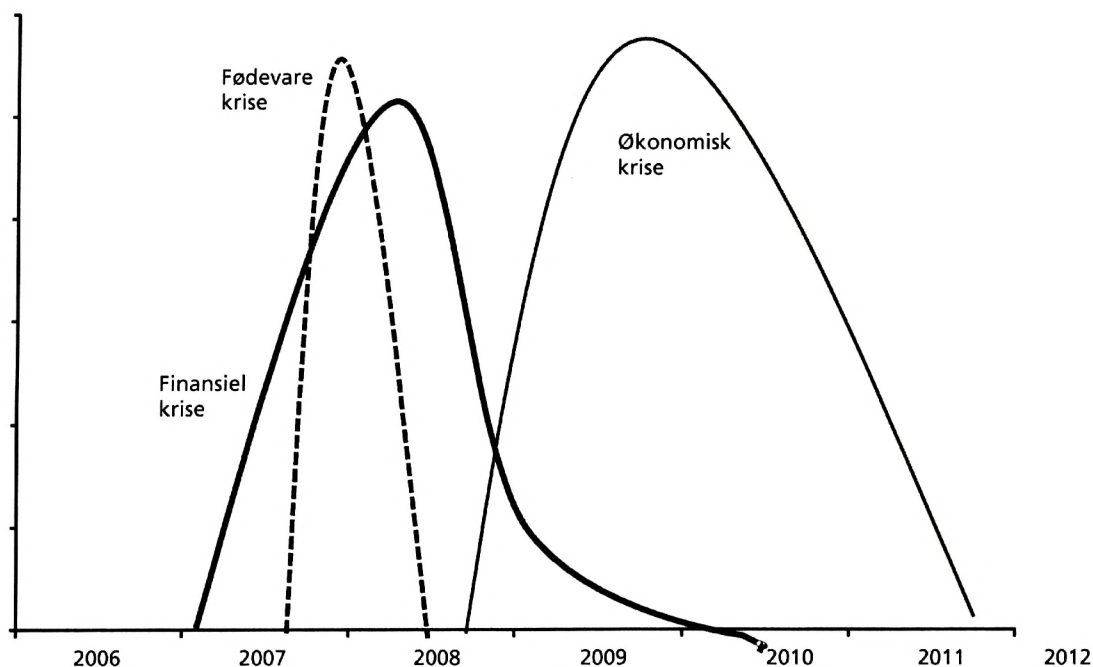
De tre krisers hovedindhold og konsekvenser fremgår af boks 1.

Fødevarekrisen

Fødevarekrisen - i form af kraftigt stigende priser på især korn og mejeriprodukter - begyndte for alvor i midten af 2007.

Fødevarekriser og perioder med meget

Figur 1. Fødevarekrisen samt den finansielle og økonomiske krise. Skitseret og forventet forløb



Kilde: Egen fremstilling

Boks 1. De tre kriser: Indhold og konsekvenser

Fødevarekrise	Finansiel krise	Økonomisk krise
Kraftige prisstigninger Små kornlagre Spekulation Hamstring Dårlig høst flere steder Efterspørgsel fra bioenergi 80 mio. flere mennesker sulter Efterfølgende større kornareal Efterfølgende større produktion	Faldende ejendomspriser Bank-krak Faldende beskæftigelse Store aktiekursfald Valutakursuro Finansiel risiko-aversion Faldende udlån Likviditets-knaphed	Recession - negativ økonomisk vækst Faldende beskæftigelse Faldende investeringer Efterspørgsels-nedgang International handel stagnerer Risiko for øget protektionisme

kraftige prisstigninger og -fald har eksisteret tidligere er ikke noget nyt. Gennem 1900-tallet har der været 4-5 perioder, hvor kornpriserne er steget drastisk. I alle tilfælde har kriserne været kortvarige - typisk 1-3 år.

Det er vigtigt at få klarlagt årsagerne til krisen: Derved kan man bedre løse den, og derved kan man også bedre forudsige, hvornår en ny fødevarekrise er under udvikling.

Årsager, reaktioner og forløb kan i vid udstrækning genkendes fra tidligere fødevarekriser

Fødevarekrisen i 2007/08 skyldes både midlertidige eller tilfældige årsager og mere længerevarende og strukturelle årsager

Blandt de væsentligste årsager er:

Midlertidige/tilfældige årsager

- Dårlig høst flere steder i verden. I 2006/07 var kornhøsten i Australien under 50 pct. af et normalt år, og også USA og EU havde betydelige produktionsnedgange
- Meget små lagre. Små lagre viser sig altid at betyde højere priser, og store lagre betyder små priser. Lager- og prisudviklingen har været meget sammenfaldende i de seneste årtier, og lagrenes størrelse kan forklare det me-

ste af prisudviklingen på verdensmarkedet for korn

- Højkonjunkturer i mange lande – bl.a. i mellemindkomstlande – øger efterspørgslen efter fødevarer, herunder især animalske fødevarer.
- Spekulation. Som følge af et vigende ejendomsmarked i USA blev råvarer - og herunder korn - et stigende spekulationsobjekt.

Strukturelle/længerevarende årsager

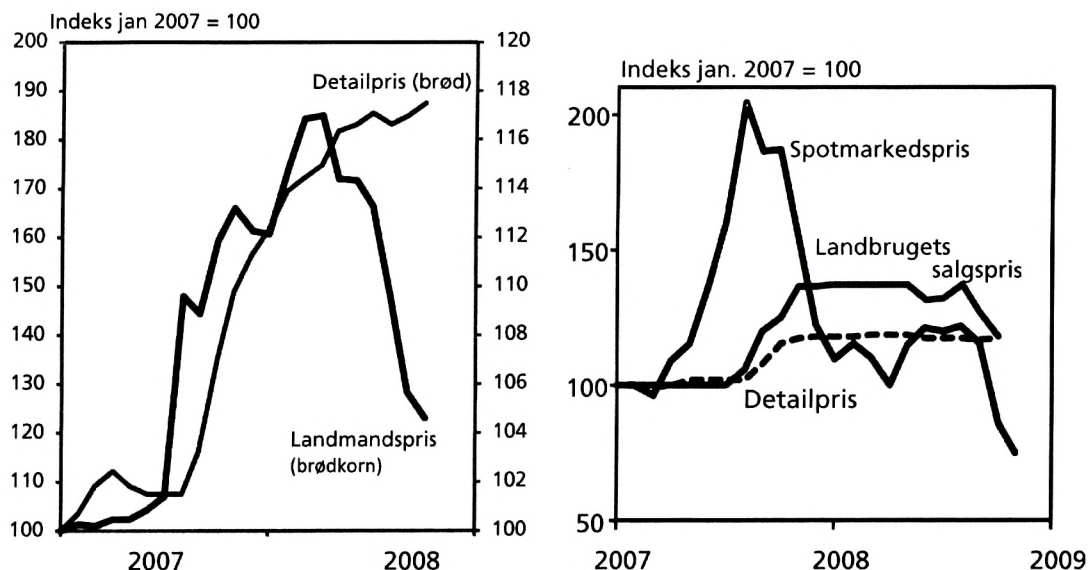
- Bioenergi betyder stigende efterspørgsel efter bl.a. korn. I USA alene blev omkring 20 pct. af majsproduktionen brugt på bioenergi. På verdensplan gik ca. 5 pct. af kornproduktionen til energifremstilling. Der er stor uenighed om, hvor meget bioenergi betyder for kornprisstigningerne. Forskellige analyser når frem til, at bioenergi kan forklare fra 20 til 70 pct. af prisstigningen på korn i 2007/08, jfr. f.eks. World Bank (2008)
- Vedvarende vækst og forbrugsstigning i bl.a. Asien og Central- og Østeuropa. Den bedre levestandard øger også efterspørgslen af fødevarer - herunder især animalske fødevarer

- Højere energipriser påvirker også landbrugspriserne i opadgående retning. Fremover kan det forventes, at energi- og kornpriserne vil udvikle sig endnu mere i samme retning
- Liberalisering af landbrugspolitikken. Liberalisering og den gradvise reduktion af landbrugsstøtten i den vestlige verden påvirker på flere områder verdensmarkedspriserne på landbrugs- og fødevarer i opadgående retning. Samtidig med begrænsningerne i den produktionsafhængige landbrugsstøtte, reduceres udbuddet, og det medfører højere priser på verdensmarkedet.
- Derudover bliver overskudsdumping på verdensmarkedet mindre, og det vil også medføre stigende verdensmarkedspriser.

- Flere lande indførte eksportrestriktioner (eksportforbud eller eksporttold) under fødevarekrisen, og det var med til at forstærke prisstigningerne på verdensmarkedet.
- Hamstring og panik-køb var også med til at forværre fødevarekrisen. Den meget store opmærksomhed i medierne på de stigende fødevarepriser gav et øget pres på markedet. En række u- og mellemindkomstlande oplevede for eksempel, at forbrugerne købte store mængder ris, som blev opbevaret hjemme i husholdningerne. Dette medførte et forøget prispres.

Der kan således gives mange forklaringer på fødevarekrisen og dens opståen. Det er tilsyneladende et komplekst billede, hvor mange faktorer spiller ind. Samtidig er nogle af fak-

Figur 2. Udvikling i landmands- og detailpriser jan. 2007 - oktober 2008. Jan. 2007 = 100



Anm. Figurerne viser, at landmændenes salgspreser nu er tæt på niveauet før fødevarekrisens start i sommeren 2007. Detailpriserne er endnu ikke fulgt med ned, men det vil sandsynligvis ske inden for meget kort tid.

Kilde: Dansk Landbrug (2008), Danmarks Statistik (2008) og MDC (2008)

torerne sammenhængende: En dårlig høst medfører f.eks. mindre lagre. Høje energipriser øger kornpriserne via både dyrere kunstgødning, og via større bioenergiproduktion.

Samtidig er der også et vist element af „sammenfald af flere tilfældige uheldige omstændigheder“ på én gang. F.eks. kommer opprioriteringen af bioenergi netop på et tidspunkt, hvor kornlagrene i forvejen er små.

De internationale priser på korn og mejeriprodukter er i slutningen af 2008 i store træk tilbage på niveauet før fødevarekrisens start i 2007. I Danmark gælder det også, at landmandens salgspriser på korn og mælk igen er faldet, mens detailpriserne endnu ikke har tilpasset sig de lavere råvarepriser, jfr. figur 2.

Med de faldende landbrugspriser kan man sige, at fødevarekrisen er overstået - omend nogle af de både kort- og længerevarende årsager bag fødevarekrisen stadig er til stede. Der er derfor en stor risiko for en ny fødevarekrise inden for en relativ kort periode.

Landbrugsmarkederne løste midlertidig fødevarekrisen

Der er flere forklaringer på, at fødevarekrisen og de høje priser i 2007/08 så hurtigt forsvandt.

Generelt kan man sige, at markedsmekanismernes og landmændenes respons på de høje priser helt eller delvist løste fødevarekrisen - i hvert fald på kort sigt. Kornarealerne og kornproduktionen steg betydeligt, og udbuddet tilpassede sig dermed de nye høje kornpriser.

Man kan flere steder se, at der er en meget klar sammenhæng mellem på den ene side priserne på korn og gødning og på den

anden side gødningsforbruget i den efterfølgende vækstsæson.

Samtidig stagnerede efterspørgslen på grund af de høje priser. Også interessen for bioenergi baseret på korn og andre landbrugsprodukter blev påvirket negativt.

Endvidere ophørte spekulatøren i stigende råvarepriser, da først prisfaldene tog til, og det fik en selvforstærkende effekt.

Endeligt fik det også betydning, at knaphed på likviditet som følge af finanskrisen medførte et øget salg fra lagrene for at reducere likviditetsbindingen.

Konklusionen er derfor, at midlertidige, høje kornpriser historisk set resulterer i en intensiveret produktion. Resultatet bliver derfor stigende udbud og dermed faldende priser efter en kortere periode. En verdensmarkedspris, som vi havde under fødevarekrisen, er derfor ikke holdbar på lang sigt.

Fødevarekrisens konsekvenser

Fødevarekrisen har på flere måde påvirket indtjeningen i agro- og fødevareindustrien.

For **brødindustrien** betød de stærkt stigende kornpriser, at en væsentlig indsatsfaktor steg i pris, og at de samlede omkostninger steg. Korn udgør imidlertid kun ca. 8 pct. af brødpriisen i detailledet, hvorfor virkningen er begrænset. Dertil kommer, at brødpriiserne i løbet af fødevarekrisen steg betydeligt - og langt mere, end hvad de stigende kornpriser kan forklare. Brødproducenter bidrog væsentligt til prisstigningen, idet de stod for 30 pct. og 40 pct. af prisstigningen på henholdsvis hvedebrød og rugbrød. Brødproducenterne har derved i høj grad medvirket til at forøge prisstigningerne, jfr. Konkurrencestyrelsen (2008).

Mejerivirksomhederne blev udsat for en stor prispåvirkning, da verdensmarkedspriserne på især mælkepulver steg dramatisk i slutningen af 2007 og starten af 2008. På den ene side steg mejeriernes salgspriser og dermed indtjening, men på den anden side steg også spot-markedspriserne på råmælk. Dermed kom der et prispres fra mælkeleverandørerne, hvoraf nogle begyndte at levere mælken til andre mejerier eller handelsvirksomheder, hvor mælken blev afregnet til en langt højere men mere ustabil pris.

Da spot-priserne begyndte at falde i slutningen af 2007 og videre ind i 2008, forblev de afregningspriserne til danske landmænd på et relativt højt niveau. Selv om priserne er faldet i løbet af 2008, var det ikke nok til at sikre mejeriernes konkurrenceevne, og det har medført en betydelig en nedjustering af bl.a. Arlas forventede resultat for 2008.

Prisgennemslaget i forbrugerpriserne på smør og mælk begrænsede sig i store træk til effekterne af de højere råvarepriser og afspejler dermed udviklingen på de internationale markeder. På nogle områder absorberede mejerierne selv en del af råvareprisstigningen, mens mejerierne på andre områder forøgede deres avance, jfr. Konkurrencestyrelsen (2008).

Svineslagterierne måtte i 2008 konstatere en betydelig nedgang i deres leverancer af slagtesvin som følge af de højere korn- og foderpriser. Udbuddet af slagtesvin faldt på grund af det forringede bytteforhold mellem svinekød og foder, og samtidig steg eksporten af levende svin. Kapacitetsudnyttelsen på de danske svineslagterier faldt dermed, hvilket var med til at forringe det samlede økonomiske resultat.

Sukkerindustrien mærkede også, at planteavlsbedriftenes alternative indtjening på kornproduktion steg betydeligt. Selv om de internationale sukkerpriser ikke på kort sigt var blevet væsentligt forbedrede, blev det nødvendigt at hæve afregningspriserne på landmændenes sukkerroer for at kunne sikre de nødvendige råvarer. Med store kapacitetsomkostninger i sukkerindustrien og med en given produktionskvote er det af stor betydning, at det ønskede råvarevolumen kan skaffes.

Drikkevareindustrien er også afhængig af prisudviklingen på landbrugsråvarer, omend landbrugsråvarerne udgør en faldende og relativt lille del af de samlede omkostninger. Carlsberg har flere gange varslet og gennemført prisstigninger på øl som følge af stigende råvarepriser. Målet har været at hindre prisstigningerne på råvarer i at udhule indtjeningen. Medio 2008 havde Carlsberg gennemført prisstigninger, der mere end kompenserede for dels hidtidige prisstigninger, idet der også var taget højde for fremtidige potentielle prisstigninger.

Grovvarevirksomhederne har været meget påvirket af de stærkt stigende kornpriser. Korn er en udbredt handelsvare for grovvare-selskaberne, og det er også en vigtig bestanddel i de foderblandinger, som produceres og sælges. Priserne på foderblandinger afhænger direkte af priserne på korn, sojaskrå og andre råvarer, men da både køb og salg af foderblandinger og råvarer kan ske på kortere eller længerevarende kontrakter, kan der opstå betydelige gevinster og tab, hvis positionerne ikke er afdækkede eller matcher hinanden.

De meget svingende råvarepriser har da også haft en stor betydning for grovvarereselskabernes økonomi i både 2007 og 2008. KOF Agro måtte i 2007 lade sig fusionere med Danish Agro efter store underskud på grund af manglende afdækning af bl.a. forderkontrakter.

Det kostede også grovvarereselskabet SAB dyrt, at det ikke var dækket tilstrækkeligt ind på råvareområdet. Selskabet måtte derfor indkassere et betydeligt tab, da priserne steg voldsomt. I 2007 fik SAB et underskud på den primære drift på 31,7 mio. kr. efter en omsætning på cirka 1,3 mia. kr. Under forløbet gik selskabet væk fra at indgå lange kontrakter.

Grovvarereselskabet Hedegaard blev ramt af dyre råvarepriser. Kombinationen af faste kontrakter og stærkt stigende råvarepriser betød, at selskabet fik betydelige tab i 2007.

Også andre grovvarereselskaber har tilkendegivet, at kornprisstigningerne har medført både usikkerhed og tab på grund af utilstrækkelig afdækning.

Blandt **markfrøvirksomhederne** har der også været et betydeligt pres på råvarepriserne som følge af prisstigningerne på korn. For markfrøvirksomhederne har kapacitetsudnyttelse samt ikke mindst markedspleje og fastholdelse af kundegrundlaget stor betydning. Dertil kommer, at en fastholdelse eller udvidelse af markedsandelene i flere tilfælde var en målsætning i sig selv. Derfor ville man gå langt for at undgå en stor nedgang i råvareleverancerne – også selv om markedet ikke umiddelbart kunne begrunde nogen væsentlig prisstigning.

Også **gartnerisektoren** har mærket fødeva-

rekrisen, omend virkningerne er noget indirekte. Der er eksempler på, at frugtplantager er blevet nedlagt med henblik på at dyrke korn på arealerne. Her har de høje kornpriser været den endelige årsag til omlægningen.

Finanskrisen

Finanskrisen startende i USA med faldende ejendomsværdier, bank-krak og store aktiekursfald. Denne finanskrise ser nu sandsynligvis ud til at være toppet, og de finansielle markeder er blevet mere stabile, omend der stadig er stor usikkerhed om krisens omfang og videre forløb.

Finanskrisen har betydet, at bankerne er meget tilbageholdende med at låne til hinanden. Det skyldes grundlæggende manglende tillid og frygt for, at modparten går konkurs.

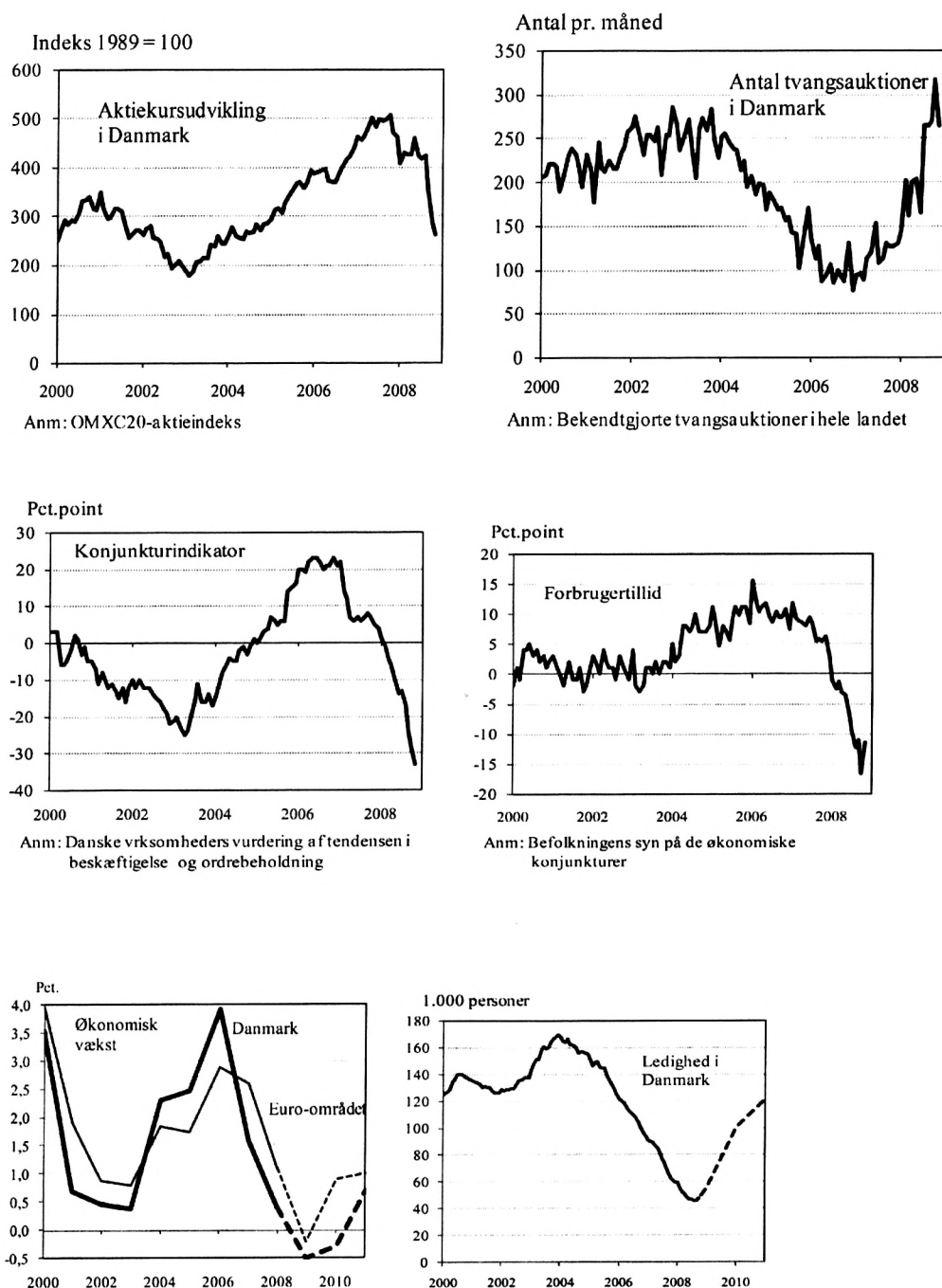
Bankerne har lidt store tab, og der er derfor en risiko for de overreagerer og reducerer deres udlån mere end nødvendigt.

Redningspakkerne og rentenedsættelserne forsøger at modvirke dette. Det er dog endnu ikke muligt at vurdere redningstiltagernes fulde virkning, men udsigten for den internationale økonomi er kritiske.

Finanskrisen har også medført, at de finansielle institutioner er blevet tilbageholdende med at låne penge ud til virksomheder. For andels-fødevirksomheder med en relativt lille egenkapital betyder det også, at adgangen til både lånekapital og risikovillig kapital er blevet mindre.

Knapheden på likviditet betyder også, at mange virksomheder har - eller kan få - problemer med at skaffe tilstrækkelig driftsfinansiering. Det er i sagens natur meget uheldigt, hvis i øvrigt sunde og rentable virksomheder kan komme i en så alvorlig likviditetsklemme, at det kan true virksomhedernes eksistens.

Figur 3. Økonomiske indikatorer til illustration af den finansielle og økonomiske krise



Kilder: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik (2008), OECD (2008) og DØR (2008)

Både virksomhedernes og forbrugernes forventninger til fremtiden er blevet markant forværret igennem de senere måneder. Aktiekurserne er blevet halveret det seneste års tid, og antallet af tvangsauktioner er ca. tre-doblet siden starten af 2007.

Finanskrisen i form af kraftige aktiekursfald har haft en lidt speciel - og mere indirekte - betydning for den danske fødevaraindustri, da den i vid udstrækning er andelsejet. Frygt for fjendtlige overtagelser p.g.a. meget lave aktiekurser er således uden betydning for andelsselskaber. Andelsselskaberne er dog i høj grad hel- eller delejere af datterselskaber m.m. i aktieselskabsform, og dermed kan f. eks. andelsselskabernes egenkapital godt blive påvirket af aktiekursfaldene.

Den økonomiske krise

Den finansielle krise har påvirket den økonomiske udvikling verden over, og resultatet er blevet en reel økonomisk krise i form af recession (negativ økonomisk vækst), stigende arbejdsløshed og generelt dårlige økonomiske konjunkturer.

De økonomiske indikatorer i figur 3 viser udviklingen tilbage fra år 2000. Det ses, at konjunkturerne blev kraftigt forværret i løbet af anden halvdel af 2008.

Både i Danmark og i Euro-området forventes der negativ økonomisk vækst i 2009. Den økonomiske krise er således alvorlig og kan ikke undgås trods en række betydelige nationale og internationale hjælpepakker.

Set ud fra et dansk synspunkt er det betryggende, at den danske økonomi i forvejen er sund og robust med overskud på både betalingsbalance og på de offentlige finanser. Vi har dermed et langt større økonomisk råderum, end vi havde under lavkonjunkturerne i 1980'erne og i starten af 1990'erne.

Konsekvenser af den finansielle og økonomiske krise

Finanskrisen og den økonomiske krise har ramt - eller vil ramme - fødevarerektoren, og

der vil være primært negative men også mindre positive konsekvenser.

Generelt kan man slå fast, at fødevarer er basale varer, hvor efterspørgslen ikke er så afhængig af konjunkturerne og indkomsten som andre varer. Mængden af de efterspurgte fødevarer er relativt konstant i den rigere del af verdenen - man skal jo have fødevarer hver dag, og man spiser ikke væsentligt flere eller færre fødevarer, selv om indkomsten og konjunkturerne ændrer sig.

Biler, turistrejser m.m. er langt mere følsomme over for ændrede konjunkturer end fødevarer, jfr. figur 4.

Figuren illustrerer, at fødevarerforbruget er relativt uafhængigt af BNP-væksten, mens bilsalget er meget følsomt over for konjunkturændringer.

De negative konsekvenser skyldes den fallende købekraft, som på nogle områder rammer højprisprodukter mest, mens discountprodukter nærmere kan lukrere på recessionen. Danske fødevarer kan generelt betegnes som højprisprodukter, idet f.eks. halvdelen af den danske landbrugseksport afsættes til en merpris på 15 pct. i forhold til gennemsnitspriserne i EU. Når lavkonjunkturerne generelt får forbrugerne til at vælge billigere fødevarer, vil det i sagens natur især ramme danske fødevarer.

F.eks. Arla Foods har mærket, at den økonomiske krise i efteråret 2008 slog fuldt igennem i forbrugernes indkøbsmønster og fik dem til i højere grad at vælge billigere mejeriprodukter og oven i købet på visse markeder helt at fravælge mejeriprodukter, jfr. Arla (2008).

Der er dog også en række positive omvendte konsekvenser:

For det første har recessionen medført en positiv afdæmpning i et meget overophedet marked. Manglen på arbejdskraft bliver mindre, og det kan forbedre erhvervets konkurrenceevne.

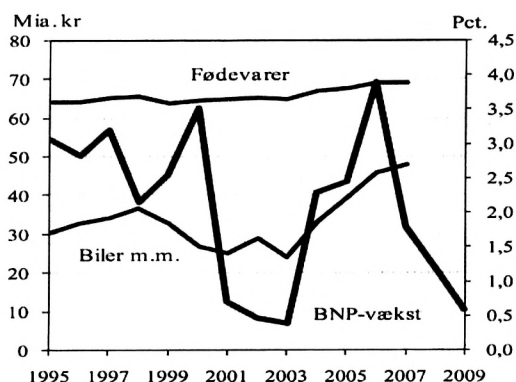
For det andet kan andelsejerformen være en fordel i forhold til andre ejerformer under lavkonjunktur. Andelsselskaber får dermed en relativ fordel. Andelsejerformen betyder i de fleste tilfælde, at andelshaverne har leveringsret og -pligt. Det indebærer, at andelshaverne ofte fungerer som en økonomisk stødpude i perioder med svingende indtjening. Hvis andelsselskabernes indtjening i perioder f.eks. kommer under pres, kan man i større eller mindre omfang tilpasse landmændenes salgspriser og dermed andelsselskabernes omkostninger. Det er således karakteristisk, at andelsselskabernes indtjening varierer langt mindre end deres andelshaveres indtjening – især hvor der er tale om længerevarende bindingsperioder. Andelsselskaber-

nes økonomiske resultater (overskud) vil derfor være relativt stabile fra år til år.

For det tredje er det også sandsynligt, at de store danske andelsfødevarereselskaber er relativt robuste til at klare disse kriser. Med landmændenes leveringspligt, deres rolle som "økonomisk stødpude", og med virksomhedernes stærke markedsposition får de sandsynligvis endnu bedre muligheder for at fortsætte deres internationale ekspansion, da mange virksomheder bliver nødlidende og bliver oplagte opkøbsmål.

Alt i alt skaber de aktuelle kriser en del turbulens og usikkerhed på markedet, hvilket især vil ramme virksomheder, som er placeret på højkonjunktur-segmenter, og som gennem de senere år ikke har fået opbygget en tilpas økonomisk og finansiel stødpude. På fødevarerområdet vil den stagnerende efterspørgsel påvirke negativt, men krisen vil også give stærke fødevareraktiviteter bedre muligheder for at forsætte den konsolidering og vækst, som har været i gang i Europa i en længere periode.

Figur 4. Udvikling i den danske BNP-vækst samt i forbrug af hhv. fødevarer og biler m.m.



Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik (2008)

Fremtiden

Agro- og fødevarerindustrien har i de foregående år generelt haft meget begrænsede tab. Trods betydelige satsninger i form af investeringer på nye udenlandske vækstmarkeder har tabene på disse investeringer været relativt beskedne. Også tab på debitorer har været meget små, og det skal også ses i lyset af, at antallet af tvangsauktioner og akkorder har været meget lavt gennem en længere årrække. Denne positive udvikling er allerede vendt i 2008, og situationen vil sandsynligvis fortsætte og sætte sig større økonomiske spor i 2009. 2009 vil derfor blive kendetegnet ved større tab på både debitorer og på nødliden-

de eller fejlslagne investeringer - som en direkte konsekvens af finanskrisen og den efterfølgende økonomiske krise.

Opbygning af konkurrenceevne gennem strukturudvikling er relativt konjunkturfølsomt, idet antallet af fusioner og opkøb normalt falder i perioder med lav økonomisk vækst. Der er dog tegn på, at de store danske agro- og fødevarerindustrivirksomheder indtil

videre klarer sig relativt godt i den finansielle og økonomiske krise. Det er derfor sandsynligt, at disse virksomheder vil styrke deres markedsposition i 2009 gennem yderligere internationale opkøb, idet adskillige andre virksomheder i sektoren kan forventes ikke at kunne fortsætte som selvstændige virksomheder.

Kilder

Arla Foods (2008): Arla nedjusterer resultatet for 2008. Pressemeldelse 9. december

Danmarks Statistik (2008): www.dst.dk

Dansk Landbrug (2008): ØSA prisdatabase

DØR (2008): Dansk økonomi, efterår 2008. www.dors.dk

Fødevarerøkonomisk Institut (2008): Landbrugets økonomi 2008

Hansen, Henning Otte (2001): Landbrug i et moderne samfund. Handelshøjskolens Forlag

Konkurrencestyrelsen (2008): Fødevarer-priser. Oktober 2008.

MDC (2008): Milk prices.

<http://www.mdcdatum.org.uk/backdata/MilkAuctionPrices.xls>

OECD (2008): www.oecd.org

World Bank (2008): A note on rising food prices. Policy Research Working paper 4682. Donald Mitchel



POST

B

PP

DANMARK

TIDSSKRIFT FOR LANDØKONOMI
UDGIVES I SAMARBEJDE MELLEM:

FØDEVAREØKONOMISK INSTITUT
KØBENHAVNS UNIVERSITET
ROLIGHEDSVEJ 25
1958 FREDERIKSBERG C

TLF 35 33 68 00
FAX 35 33 68 01
FOI@FOI.DK
WWW.FOI.LIFE.KU.DK

DET KONGELIGE DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSÆLSKAB
C/O LANDBRUGSRAADET
AXELTORV 3, 1.
1609 KØBENHAVN V

TLF 33 39 42 20
FAX 33 39 41 51
1769@1769.DK
WWW.1769.DK

ISSN 0040-7119